

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 29 (17358)

2007 чылдың
МАРТ 6,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 16.00.
Садар өртээ 4 рубль.

ДЕМНИГ КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГА ХЕРЕК

Март 2-де ТР-ниң Чазак бажыңыга Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың республиканың биче сайгарлыкчы чоруктуң эвилелдериниң болгаш чөвүлелдериниң удуртукчулары-биле ужуражылгазы болуп эрткен. Ол чөвүлелдер кожуун бүрүзүнде болгаш Кызыл хоорайда тургустунган.

Ужуражылганың эгезинде Тыва Республикада сайгарлыкчы эвилелдерниң организастыг структуразын тургузары болгаш ооң ажил-чорудулгазының дугайында база республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге сайгарлыкчы чоруктуң ролун дугайында кыска дыңнадыгы Тыва Республиканың Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы ажилды хөгжүдер яамының сайыды Л.К. Салчак кылган.

Бизнес эвилелдер болгаш сайгарлыкчылар чөвүлелдери боттарының мурнунда тургустунуп келген шаптаразыннарны ажып эртер дээш бир демниг ажилдап, баштайгы базымны кылып турарын илеткелчи демдеглээн. Ол колдуунда сайгарлыкчы ажилды чорудуп турар биче болгаш ортумак бизнести янзы-бүрү эрге-хоойлу органның болгаш ону хынап турар ведомстволарның талазындан хоойлу дүүшпес хыналдаларны чорудуп торган, оларның ажил-чорудулгазынга дорт шаптыкты кадып турар. Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге биче сайгарлыкчы чоруктуң ролун көдүрери негетинип келген болгаш ону хөгжүдер талазы-биле улуг кичээнгейни салыры эргежок чугула дээрзин Л.К. Салчак бодунуң чугаазында демдеглээн.

Республикага сайгарлыкчы ажилды эгелээнинден бээр 15 чыл чедип турар. Бо хире үе эрткен-

даа болза, илеткелден болгаш ужуражылгага санал берген сайгарлыкчыларның чугаазындан алырга, республикага биче болгаш ортумак бизнести сайзырадыр талазы-биле шиитпирлетинмээн айтырылган ам-даа хөй дээрзи ужуражылга үезинде көдүртүп турган. Хөй чылдарда сайгарлыкчы ажилды чорудуп келген сайгарлыкчылар В.А. Двинский, А.К. Монгуш болгаш өскелер-даа республиканың экономиктиг секторунуң адырында кол черни ээлеп турар биче бизнести хөгжүдер талазы-биле кончуг ажыктыг саналдарны болгаш сүмелерни киригеннер.

Республиканың ниити продуктузунуң хемчээлинде биче сайгарлыкчы чоруктуң структуразының кирип турар үлүү үштүң бири дээрзин чугаалаарга, четчир. Ындыг-даа болза, бо бизнести сайзырадырынга эргежок чугула эрге-хоойлу баазаны тургустуу маанын сайгарлыкчылар демдеглээннер. Черле ынчаш дыка-ла хөй шиитпирлетинмейн турар айтырылган бо ужуражылга үезинде билдинип келген. Чазак Баштыңының республикада биче болгаш ортумак бизнестиң чөвүлелдериниң болгаш эвилелдериниң удуртукчулары-биле ужуражылганы эрттиргени таварылга эвес.

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржак бодунуң түңнел чугаазында, экономиканың боттук адырының угланыышында

Биче бизнес

бизнес дыка чыдып каап турарын онзалап айтыкан. Тодаргайлаарга, чуртталга-коммунал ажил-агы-йында, бойдуштуң чиг эдин болгаш көдээ ажил-агый продукциязын болбаазырадырында, тудуг материалдарының бүдүрүлгезинде, орук ажил-агыйының адырларында болуп турар. Мында кылыр дээр болза, биче болгаш ортумак бизнестиң ажылы хөй. Ону чедир шиңгээдип ап шыда-вайн келген бис дээрзин Чазак Даргазы демдеглээн.

Ол бодунуң чугаазында сайзыраңгай чурттарда биче бизнес ниити иштики продуктуңуң 60-70 хуузу берип турар, бисте ол дыка чыдып каап турарын база чугаалады. Ону республикага сайзырадыр талазы-биле тодаргай хемчеглерни алыр талазы-биле сорулгаларга доктааган. Эрге-чегерганың структуразы биле сайгарлыкчы ажил-чорудулгага кандыг-даа удур туржуушкунун херээ чок, бир демниг кады ажилдажылга эргежок чугула дээрзин түңнелинде онзалап демдеглээн.

Ужуражылганың түңнелин үндүрүп тургаш, Чазак Баштыңы ужуражылга үезинде көдүртүнген айтырылганы бүгү талазы-биле өөренип көөр болгаш ону шиитпирлээр талазы-биле тодаргай хемчеглерни алырын чугаалаан. Республикага биче бизнести сайзырадыр талазы-биле кончуг ажыктыг ужуражылга болуп эрткен. Ооң ажылынга ТР-ниң хамаарылгалыг яамыларының, ведомстволарының удуртукчулары, банк болгаш үндүрүг органның ажилдакчылары киржи, сайгарлыкчыларның салган айтырылганында тодаргай харыяларны берип, бизнести республикага хөгжүдер талазы-биле ажыктыг саналын болгаш сүмелерин бергеннер.

Сергей ХЕРТЕК.
В.Савиныхтың чуруктары.

ХУННУҢ ДУРТУ ЧҮС ЧЫЛ АЖЫГ: медээлер булуңу

Тергиин программаларның санынче кирген

Барыын-Хемчик кожуунуң Кызыл-Мажалык №1 ортумак школазы эрткен чылын Россияның эң эки ажилдыг школаларының санынче киргеш, 1млн. рубльди шаңнал кылдыр алган. Ынчалза-даа оларның чедишкени хөй шаңнал акша-биле доозулбаан болган.

РФ-тиң Өөредилге болгаш эртем яамызы «Өөредилге» национал төлөвилел шугуму-биле 2006 чылда эрткен конкурстка тиелекчи болган 3 муң ниити билег школаларының сайзырал программаларын кончуг кичээнгейлиг анализтеп көргөш, Тыва Республикада Кызыл-Мажалык №1 ортумак школаның сайзырал программасы чурттуң 14 тулган эки программаларының бирээзи деп үнелел берген.

Ук школаның башкылары Татьяна Хертековна Доржу, Елена Алдын-ооловна Ховалыг РФ-тиң Президентизиниң 100-100 муң рубль грантыларын, а Александр Адыг-оолович Сюрюн «Эң эки класс башкызы» дээш ТР-ниң Чазааның Даргазының 30 рубль шаңналын эрткен чылын алган турган. Бо дээрге көдээде школага канчаар-даа аажок улуг чедишкин-дир.

Чазак Даргазының кубогу – аксы-барлыкчыларда

Эрткен дыштаныр хүнерде мячилик хоккейге Тыва Республиканың Чазааның Даргазының кубогу дээш дөрткү республика маргылдаазы Кызылда «Тываның 5 чылы атты» стадионга доозулган.

Каш хүн иштинде уламчылаан чидиг демиселдин түңнелинде, ТР-ниң Чазааның Даргазының кубогун Барыын-Хемчик кожуунуң Аксы-Барлык

сумузунуң командазы чаалап алган. Тиелекчи командага Шериг-оол Дизижинович Ооржак кубоктан аңгыда, 150 муң рубльди, команданың кежигүн бүрүзүнге алдын медальдарны, дипломнарны болгаш өртектик белектерни тывыскан. Ийги черге Чөөн-Хемчик кожуунуң Баян-Таланың командазы төлөптиг болган. Эрткен чылгы мындыг маргылдааның чемпиону Чаа-Хелдун Ак-Туруг сумузунуң командазы, бо чылын үшкү черни элээр аргалыг болган.

Аксы-Барлык биле Ак-Туруг сумуларның командалары ТР-ниң Чазааның Даргазының кубогунуң ийи-ийи дакпыр чемпионнары апарганнар. Олар чыл санында боттарының шыыраан республикага бадыткап келгеннер.

Малдың баш саны өскен

Бо чылдың январь 1-ниң медээзи-биле Таңды кожуунуң бүгү хевирлериниң ажил-агыларында 5563 баш бода мал, 13148 баш шээр мал, 1084 аът, 4119 баш хаван болгаш 3240 куш бар.

Кожуунуң көдээ ажил-агы эргелели кожуунда малдың бүгү хевирлериниң баш саны өскен деп дыңнадып турар. Чижээ, хаваннар эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, 65 хуу, шээр мал бажы 32 хуу, аът 20 хуу өскен. Бода малдың бажы база өзүлделиг.

Бо көргүзүлгелерни чедип алырынга «АҮК-түн хөгжүлдези» национал төлөвилел улуг идигни берген деп кожуунуң тускай эртемнигелери санап турар. Чүгле эрткен чылын безин хуу кижилер боттарының дузалал ажил-агыларынга 879 баш бода малды, 2812 баш шээр малды, 48 аътты, 384 баш хаванны 28 ары өглерин садып алыр аргалыг болган. Кожуунуң удуртулгазы бо көргүзүлгелер бо чылын моон-даа экижирип деп санап турар.

Бистиң корр.

ТЫВАНЫҢ САЙЗЫРАЛЫНГА УЛУГ-ХУУЗУ УЛУГ

Эрткен пятницада, март 2-де, Тываның күрүне филармониязынга «Сайгарлыкчы чорук-2006» республика конкурзуңуң тиелекчилерин шаңнаар байырлыг езулал кежээзи болуп эрткен. Аңаа республиканың 17 кожууннарындан болгаш Ак-Довурак, Кызыл хоорайлардан төлээлер база хамаарылгалыг яамыларның сайыттары, албан организацияларның удуртукчулары киришкен.

Эге сөстү Тыва Республиканың Садыг, амыдырал хандырылга база сайгарлыкчы ажил-чорудулганы хөгжүдер яамының сайыды Л.К. Салчак ап, байырлыг кежээни ажиткаш, конкурсту эрттирип турар кол сорулгазы — дээр дээн ажилдыг биче бүдүрүлгелерни, оларның удуртукчу-

ларын болгаш сайгарлыкчыларны тодарадыры база оларга дузадеткимче көргүзери дээрзин чугаалаан. Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге биче сайгарлыкчы чоруктуң кирип турар үлүү-хуузу эвээш эвес дээрзин ол онзалап айткан.

Тыва Республиканың Чазак

Даргазының оралакчызы Владимир Монгуш, Төлээлекчилер палатазының даргазы Хонук-оол Монгуш чыылганнарга байыр чедирип чүве чугаалаан. Хонук-оол Монгуш бодунуң чугаазында биче сайгарлыкчы чорукту экономиканың база бир эң кол адырының бирээзи дээрзин демдеглээш, оларның республиканың чурттакчы чонунга болгаш амыдыралдың өске-даа байдалдарында деткикчилеп турарын онзалап айтыкан. Төлээлекчилер палатазының даргазы ук албаның Хүндүлел бижии-биле «Эрес» баш таарар салоннуң ажилдакчылары: Вера Монгушту — мастер, Галина Баранованы — бухгалтер-экономист, Алла Косованы — администратор — шаңнаан.

(Уланчызы 2-ги арында).

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутатынга кандидат
Шекпээрниң № 60 соңгулда округу

Резеда Тас-ооловна ТУЛУШ (ООРЖАК),
Тыва Республиканың Аграрлыг лицейиниң директору

**ТӨРЭЭН ТЫВАМГА САЙЗЫРАП,
ТӨРӨП ЧОНУМГА МАГАДЫПАП.**

(Халас болгаш төлевирлиг парлаан).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНДАН
Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Тыва Республиканың Кызыл хоорай судунуң даргазының дузалакчызы
Аэлита Алдын-ооловна МОНГУШТУҢ
озал-ондактан мөчээни-биле холбаштыр ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Чоннуң чуну

МЕГЕЧИ, ХОПЧУ «СУРТААЛЧЫНЫҢ» БАК СЕТКИЛИ БОДУНУҢ ВАЖЫНГА ХАЛДААР

(Эгези 1-ги арында).

Дараазында номинациялар аайы-биле шаңналдар эгелзэн. «Чедишкенин эгелзешкин» деп номинацияны РФ-тиң Төп банкызының Тыва Республикада Национал банкызының даргазы Ю.П. Южаковту шаңнаан. Ук шаңналды чыл бурунгаар ажыттыганы «Вита-Дэнт» диш эмнээр төп алган, удуртукчузу Долаана Дан-Сюрюн.

База-ла ындыг аттыг шаңналды хлеб-булочка кылыгылары кылыр бүдүрүлгени ажыткаш, чондан бедик үнелелди алган Альберт Алдын-Херелге (Би-Хем) тывыскан.

«Чонга ачы-дуза чедирилгенин адырында эң дээр дээр биче бүдүрүлгө» деп номинацияны Тыва Республиканың Садыг, амыдырал хандырылга база сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы хөгжүдөр яамының сайыды Л.К. Салчак шаңнаан. Ук шаңналды баштай «Эң дээр дээр ажылдыг хөй-ниитиниң чөмөнчилге чери» деп номинацияга берген. Ол болза, эрткен чылын чаа ажыттыганы «Восторг» кафези болган, удуртукчузу Евгения Акимцева. «Чонга амыдырал хандырылга ачы-дузаны» деп номинацияга шаңналды «Снежана» аттыг чараштар сту-

Монгуш база кезек студентилерге шаңналдарны тывыскан.

«Аграр бизнеси» номинацияга Бай-Тайга кожуунун Кызыл-Даг сумуздан «Мажалык» тараачын-фермер ажыл-агыйы шылгараан, удуртукчузу Сергей Монгушка 5 муң рубльди болгаш дипломну тывыскан.

«Эң дээр дээр үндүрүг төлөкчизи» номинацияны Федералдыг үндүрүг албанының Тыва Республикада эргелелин үндүрүг төлөкчилери-биле ажыл чорудар килдистиң начальниги Николай Коломысов шаңнаан. Ук шаңналга Сүт-Хөл кожуунун Сүт-Аксында «Саян» садыг бажынының болгаш өске-даа садыгларның удуртукчузу Антонина Ооржак төлөптиг болган.

«Бизнес болгаш ачы-буян чедирилгези» деп конкурстан дашкаар номинацияны Кызыл хоорайның мэри Д.К. Донгак шаңнаан. Ол шаңналга «Терминал» склад-садыг төлөптиг болган, удуртукчузу Алексей Кашников.

«Ыяш болбаазырадыр үлетпүр» деп номинацияга Каа-Хем кожуундан 40 кижини ажылда хаара туткан ажылдап турар Семен Бочкарев шылгараан. Аңаа Чазактын акша чээлизин магады-

Тывада үнүп турар «Риск» деп «сарыг» солуннуң удуртукчузу С.Конвиз дээрзи сөөлгү үеде Тыва Чазакка, ооң Даргазынга, тыва чонга удур үндезин чок суртаал ажылын улам калбартканы республиканың чурттакчыларын кайгадып, бүдүредип турар болу берди. Бүдүн нация чонга, ооң удуртукчузунга удур кандыг-даа бадыкаттынмаан меге суртаал чорудар эргени аңаа кым бергенил? Конвизтиң чон ортузунда халас тарадып турар солуннарын номчааннар хөй. Ында ылаңгыя Тываның Чазак, ооң Даргазын чүү деп-даа бактаан боор-дур, ону улус кончуг эки билир. Мен мону тыва нацияны куду көргени, дорамчылааны, черже кирип таптай басып турары деп санап турар мен. Сталинчи эрге-чагырга үезинде улус чаңгыс сөс дээр безин 25 чылга шииттирип турганын утпаан бис.

Ажык-чарлыг чорукка чагдынып алгаш, мындыг үүлгедиг кылырга эрге-хоойлууга шуут дүүшпес деп санаар мен. Конвиз болгаш ооң талалакчыларының бо үүлгедиин прокуратура, айыыл чок чорук, иштики херектер органнары кончуг эки билир хирезинде орта удур чүге хоойлу эзугаар хемчег албайн турарын

чон кайгаар чүве-дир. Ол ышкаш Чазактын бодунда бо үүлгедигге удур ажылды чорудар албандужаалдыг кижилер бар деп билип чоруур мен. Черле ынчангаш бо Конвиз деп кижини айыылды үүлгедип болур хире болу берди. Ол меге суртаал чорудуп тургаш, бистиң республиканың ажыл-ижинде, амыдыралында чаар-тылгаларны, өскерилгелерни, Тыва Чазактын чорудуп турар ажыл-чорудулганы ханы сайгарып, үнелеп билбес, билин кызыы, чайгылчак чамдык кижилерни бодунуң талазынче кирип тырта бергени билдинип турар болу берген. Ол хамаанчок, улуг удуртук албандужаалдар эдилеп чораан, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттары турган кижилер безин Конвиз-биле кады чурукка тырттырып алган чуруун телевидениеге каш удаа көргүскени мени болгаш өскелерни-даа бүдүредип турар. Ынчангаш бо болушкунче онза кичээнгейни ТР-ниң Чазак, эрге-хоойлу камгалаар органнар салырын саналдаар бодаан мен. Оларның чугаалаанна чүвези эрге-чагырганы өскерттир, амыдыралды чаартыр деп турар. Чогуң чуну кылырынын, канчаар ажылдаарынын дугайында чаңгыс сөс-даа чугаала-

вааннар. Моон безин алырга, Конвизтиң хоозун суртаалынга оларның алысканы, ооң талазынче шилчээни илдең ышкажыл. Мындыг хоп-мегеге алзып чоруур, боттарының политиктиг, амыдыралчы туружу чок, бодунуң төрөөн чурту, төрөл чону дээр сагыш салбайн чоруур депутаттарга канчап идегээр, бүзүрээр боор.

Тываның хөй национал чону Тываның Чазак, ооң Даргазы Ш.Д.Ооржак канчаар ажылдап келгенин кончуг эки билир, республикада үндезин чаартылгалар өскерилгелер барынга, чоннуң амыдыралы экижип турарынга кым-даа маргыжар аргажок. Ону бистер, бөдүүн чон, Конвизтен-даа, ооң өөдежок талалакчыларындан-даа артык билир бис.

Багай сеткил бодунуң бажынга халдаар деп тыва улус чугаалажыр болгай, С.Конвиз боданганы дээр боор. Бис, ооң «Риск» солунга бижээн меге «суртаалынга» бүзүрөвейин, орта удур шыңгыы демиселди чорудуп тургаш, ону кыска хуусаада соксадырын чедип алыр дээр хемчеглерни алыр учурлуг бис.

Доржат САРЫГЛАР,
соңгукчу.

Кызыл хоорай.

НАЦИОНАЛДАР АРАЗЫНДА НАЙЫРАЛ УЛАМ БЫЖЫККАН

Күчүлүг Совет Эвилели буурап дүшкен соонда, Россия хенертен рынок экономиказынче шилчип кирген, ол баш бурунгаар көрдүмэи болганындан чурт буураашкыга таварышканын билир бис. Тываны ол оюп эртпээн. Ынчан эрткен чүс чылдың тозан чылдарының эгезинде ТР-ниң Президентизинге Ш.Д.Ооржак соңгуктан. Россияга-даа, Тывага-даа политиктиг байдал нарын, социал адырга, экономикага кончуг бергедээшкенин үезинде ажыл-чорудулганын ол эгелзэн.

Ылаңгыя националдар аразында чөрүлдээлер республикага дыка-ла берге турду, ону утпаан бис. Ол үеде Россияның коммунисттиг партиязы дүшкен, националдар аразында чөрүлдээлиг айтырыгларны ТР-ниң Чазак Ш.Д. Ооржактын удуртулгазы-биле чогумчалыг шиитпирлеп шыдаан. Бо дээрге Шериг-оол Дижиковичиниң эң-не кол кылган ажылының бирээзи деп бодум хуумда бодап, үнелеп чоруур мен. Националдар айтырыгы кончуг берге болгаш нарын айтырыг дээрзи кымга-даа билдингир. Амгы үеде бистиң республиканың хөй националдыг чону быжык эп-найыралдыг, бир демниг ажылдап, чурттап, чараш бойдузуг, байлак Тывавыстың социал-экономиказын хөгжүдөр дээр чаңгыс эп-

сеткилдиг туржуп турарлар. Сөөлгү үеде ТР-ниң Чазак хөй националдыг чонунуң найыралын быжыгларынче кичээнгейни улам күштелдирген, ылаңгыя оларның культуразын хөгжүдөр хемчеглерни ап турар. Шериг-оол Дижикович ажылдап келген чылдарында федералдык төп-биле харылзааны экижиткен. Ынчангаш РФ-тиң Президентизиниң Администрациязынга, Федерация Чөвүлелинге, Күрүне Думазынга, РФ-тиң Чазакка, яамыларга, ведомстволарга республиканың амыдыралыга хамаарышкан хүн бүрүнүң болгаш моон соңгаар хөгжүлдээрге хамаарышкан чугула айтырыгларны чедишкенин шиитпирлеп турар. Ол ышкаш Россияның республикалары, край-

лары, областтары-биле харылзаларны экижиткен, кады ажылдажылганы калбарткан.

Тываның социал экономиказын хөгжүдөр, чурттакчы чонунуң амыдыралын экижидер дээр Чазак Даргазының кылган ажылы хөй, аңаа солуннуң номчукчулары улуг үнелелди берген материалдарында бижээн, орта каттыжар мен.

Допчузу-биле чугаалаарга, Шериг-оол Дижикович он ажыг чылдарның дургузунда дүн-хүн чок, амыр-дыш чок ажылдап келген, ооң ачызында Тыва бурунгаар хөгжүлдени алган. Чазак Даргазының республиканың социал экономиказын моон соңгаар хөгжүдөр талазы-биле баш бурунгаар бодап, планнап алган ажылдары хөй. Ону амыдыралга боттандырып шыдаар эртем-билиг, аргадуржулга, күш ында ам-даа бар. Тодаргайлаарга, Шериг-оол Дижикович ам-даа бир хуусаада Тыва Чазакты удуртуп шыдаар деп, эш-өөрүмнүң саналын деткип турарым ол.

Х.ООРЖАК.

Кызыл кожуун, Сукпак суур.

ХАРЫЫСАЛГА ОНААРЫН НЕГЕП ТУР БИС

РАП-тан Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазынга соңгуктан В.Оюн баштаан бөлүк депутаттар палатаның ажыл-чорудулгазы эгелзэринге моондактап, бирги организастыг сессияның ажылынга киржиринден кара өжөгээр ойталааш турупкан. Оларның хөй нуруузу Чазак Даргазының депшидип, деткип, улуг дузазын чедирип чораан кижилери болуп турар.

Василий Оюннуң, ооң талалакчыларының радио, телевидение дамчыдылгаларына чугаазын дыңнаарга, «сарыг» солуннарга бижээн материалдарын номчуурга чонувус деткип, оларның амыдыралын экижидер, республиканы хөгжүдөр дээр туржуп тур бис дээр утканы илереткен бооп турар. Херек кырында алырга Амыдырал партиязының талалакчылары чоннуң амыдыралын экижидеринче дыргак каразы дег сагыш салбайн, боттарының хуузуна херезин шиитпирлеп алырынче сагыш салып турарын билип тур бис. Василий Оюннуң угаан-бодалында та чүү кирген кижини. Бир эвес төрөл чонунче сагыш салып чоруур ак сеткилдиг кижини

болза, палатаның ажылын дүрген эгелезе, бюджетти, хоойлуларны дүрген бадылаза. Бистер бодап көөрүвүске, беш ай хиреде ажылче үнмейн, олуруп келгеш, чоннуң, соңгукчуларның, эш-өөрүнүң арнынче дорт көөрү безин берге хире чүве-ле-дир.

В.Оюн баштаан бөлүк депутаттарның чонунуң амыдыралын экижидеринче кандыг-даа сагыш салбайн, өжөгөргөн моондактап турарындан төлөпн ырак, бойдузу кончуг ширип бистиң Мөңгүн-Тайга кожуунуң чурттакчы чонунуң амыдыралына бергелер таварышкан. Кывар-чаар материалдар, хөмүр-даш, аш-чем аймаа болгаш өске-даа чоннуң амыдыралына чугула херектиг

чүүлдерни сөөртүп алыр арга кожуунда чок болу берген. Чүге дээр республика бюджетти бадылаттынмаан. Ол дээр В.Оюннуң буруузу деп мөңгүнтайгажылар санап турар.

Россияның Тываның хоойлужудулгаларын каржызы-биле хажытканы, республиканың чонунуң амыдыралына өжөгээр моондактааны, 2006 чылдың октябрь 7-де Саян артындан сезен ажыг кижини составтыг тускай сорулгалыг шеригжиткен бөлүктү эккеп, соңгудаларны эрттиреринге шаптыктап турганы болгаш өске-даа хоойлу-дүрүмге дүүшпес ажыл-чорудулгазы дээр В.Оюннуң удурткан бөлүүнге харыысалга онаарын Мөңгүн-Тайга кожуунуң Төлээкчилер хуралының депутаттары шыңгызы-биле негеп тур бис.

Мөңгүн-Тайга кожуунуң Төлээкчилер Хуралының депутаттарының даасканы-биле Ш.И.НАМЫ, А.Ч.ДАРЖАА.

диязынга тывыскан, удуртукчузу Снежана Касимова.

«Туризм» номинацияга шаңналдарны Тыва Республиканың даштыкы экономиктиг харылзаалар болгаш туризм сайыды Е.В. Кара-Сал тывыскан. Маңаа ийи аңгы номинацияны шаңнаан. «Үнүшкүнүгү туризмниң эң дээр туристичи фирмазы» номинацияны «Центр Азии» туристичи фирма алган. Иштики туризм талазы-биле номинацияны «Рысь» туристичи фирма алган.

«Бизнес-леди» номинацияны эрткен чылгы мындыг конкурстун «Деловая женщина» деп номинацияның тилекчизи, «Мираж» (Ак-Довурак) бүдүрүлгениң удуртукчузу О.И. Ооржак шаңнаан. Ук шаңналга республиканың чартык кезини шыаа алган садыг четкизин тургускан Маргарита Чүлүдүм төлөптиг болган.

Дараазында конкурстан дашкаар «Бизнесиң идегели» деп номинацияга өөредилге черлериниң студентилерин Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады, «Чаңгыс демниг Россия» партияның СФО-да Регионнар аразының координация чөвүлелинги удуртукчузунуң оралакчызы З.Ю. Доржу болгаш өскелер-даа шаңнаан. Ук шаңналдарга Кежик Ондар, Шончалай Хертек (кайызы-даа Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунуң студентилери), Дмитрий Хертек (ТКУ), Тамира Монгуш, Алексей Сат (ПТУ студентилери) төлөптиг болган. «Россельхозбанк» ААН-ниң Тыва регионалдыг салбырының директору Самойлов

лап турар сертификатты тывыскан.

«Аш-чем үлетпүр» номинацияга «Сластена» кондитер цегги тергиддэн, чингине директору Маргарита Монгуш.

«Чылдың менеджери» номинацияны Таңдыдан Вячеслав Соянга тывыскан.

«Бизнеске кады ажылдажылга» номинацияны Росбанк АКБ коммерциялыг банкының килдис начальниги Наталья Ермакова шаңнаан. Ук номинацияга «Торговый аспект» бүдүрүлге тилекчи болган, удуртукчузу Елена Дикарева.

Ол-ла номинацияга Мөңгүн-Тайга кожуунуң Мугур-Аксы суурдан «Күзел» садыгының ээзи Долаана Саая төлөптиг болуп, 5 муң рубльди болгаш дипломну улган.

«Эң дээр дээр тыва бараан» деп номинацияны Тыва Республиканың Садыг, амыдырал хандырылга база сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы сайгырадыр яамының сайыдының оралакчызы Болат-оол Ондар шаңнаан. Аңаа «Урянхай» агроүлетпүр компаниязы төлөптиг болуп, 5 муң рубльди болгаш дипломну компанияның удуртукчузу Ш.С. Иргит алган.

Шаңнал алганнарга болгаш аалчыларга Тываның күрүне филармониязының «Саян» аттыг ыры-танцы ансамбли чараш танцы-самын болгаш онзагай ырыларын бараалгаткан.

Каң-оол САТ.

Владимир Савиныхтың тырттырган чуруктары.

Чоокта чаа «Шын» солунга чогаалчы Игорь Иргиттин «Чытчының бодунда эвес бе?» чүүлүн номчааш, март 11-де болур соңгулдалар бетинде Кызыл хоорайның Университетский соңгулда округунуң соңгукчуларынга кичээндириг кылдыр бо чүүлдү биживес аргам чок болду.

Ол округтан ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутадынга кандидат кылдыр Каадыр-оол Бичелдей бүрүткеткен. Ооң эрткен оруун, ээлеп чораан эрге-дужаалын, эртембилиин, бар-чок чедишкннерин допчулап бижээн хуудустарны округтуң соңгукчуларынга элбээбиле үлээни чугаажок. Ону номчааш, Бичелдейни орта билбес азы ооң кандыг янзылыг эрге-чагырга органнарныче шургул киргенин утуп бар чыдар улуска «Удавас болур Чазак Даргазының томуйлаашкынын таварыштыр чүгле Ооржактын, Оюнунуң, Караоолдуң аттары үнүп турар чүвөл? Эртем-билини-даа чедер, ээлеп чораан эрге-дужаалдары-даа бедик, эр угаан кирген политик Бичелдей ышкажыл! Ону Чазак Даргазынче идер-дир!» деп бодап кирзе хөңнү. Ол ындыг хевирлиг аңдарылза, бөгүн республикада тургустунуп келген байдалдың кол автору, оптуг-кажары он-чээрби кижиден ажыг Бичелдейниң баш бурунгаар санап алганы сценарийи амыдыралга боттанып эгелезе хөңнү. Ону болдурбас дизе, «Кым сен Бичелдей?» деп айтырыгы салгаш, аңаа делгеренгей жарыыны бээр апар.

Чогул ол айтырыгга кыска болгаш чедингир харыыны Каадыр-оол Бичелдейниң чурту — Улуг-Хем кожунунуң Арыг-Үзүү соңгулда округунуң соңгукчулары эрткен чылдың октябрь 8-те болган соңгулдаларга чигези-биле берген. Ынчан Бичелдей Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының депутадынга төрөөн сууру Арыскан кирип турар округтан эртип чадап каан. Россия Федерациязының Күрүне Думазының депутады, Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү, Россияның болгаш Тываның Дээди Советтериниң депутады, Тыва Республиканың Дээди Советиниң болгаш Хуралының даргазы чорааны-даа, эртем доктору, академик ады-даа аңаа дузалаваан. Чүгө? Кижиде бодаарга, ол хире бедик эрге-дужаалдарга ажылдап чораан чаңгыс чер-чуртуун Улуг-Хемниң чону өпейлээр болгу дег. Бичелдейге канчап, оода-ла, Төлээлекчилер палатазының депутадын мандадын улуг-хемчилер бүзүревейн барганы ол? Бо айтырыгга харыы база-ла кыска болгаш чиге — Бичелдейни барык 20 чыл чедир деткип келген чаңгыс чер-чурттулары ооң байбаң аксындан, хоозун аазаашкыннарындан могап-шы-

лаан болгаш «тоткан». Ол-ла үе иштинде могап-шылаар-даа чүве чок, тодуг-догаа чуртталганы Каадыр-оол Бичелдей амы-хууда чурттап эрткен болдур ийин.

Тыва хамаанчок Россия чергелиг политик бооп санадып чоруур Бичелдей депутаттын мандадын кымга алзып алганы ол ынчаш, азы оңу база-ла ооң-биле дең, чок болза оон-даа артык арга-дуржулгалыг, харылзааларлыг политик тиилеп каан чүве ирги бе? Чок! Бичелдейни ооң бодунуң-на өдээнге, политика талазы-биле алыр болза, ынчан «казыра» безин четпээн, чаа-ла «молдурга» дең-нелдиг турган, чаа-ла өзүп орап политик (депутатка соңгуктан

Ийде, Бичелдей бо хөй чылдар иштинде депутаттап келгеш, бир-ле дугаарында, бодун бодунуң амы-хууда чуртталганын, чыргалын бодаар кижиде кылдыр көргүскен. Чижек кылдыр алыр болза, эрткен чүс чылдың берге 90 чылдарында, ынчан Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол Ооржак дарга Москвадан келгеш-ле бүгү республиканы каш удаа эргий кезип, ол берге үелерни чону-биле деңге эктинге чүчкүтп эртип турда, Бичелдей дарга ола үеде делегейни каш-даа катап эргий кезип, амы-хууда каас-коя, тап-билээ чуртталганы чурттап эрткени чажыт эвес. Бир катап Москваже сургакчылап чорутум дээш, бир ай ажыр чидип-чидип чедип кээрге, Кыдат чорааны билдинип келген. Чоок улузунга «чангыс хонарга 3 муң доллар өртектиг аалчылар бажыңыга хонуп турдум» деп мактанып

чыктыг, каас-коя амыдыралга сундулуунда. Бичелдей НАТО чурттарын кезип, көрүп алган-дыр че, оон Тывага болгаш Россияга ажыы кайыл? НАТО улгадып, мырыңай Россияның кызыгаарында келди ышкажыл, азы Бичелдейниң аңаа кириген «үлүү» ол бе?

Сөөлгү бир чижек. Бир катап Шагаан-Арыг хоорайга чеде бергеш, Бичелдей дарга улуг хурал чыылдырып, тус черде «Улуг-Хем» солунга улуг белек эккелдим деп чарлаан чүве-дир. Солунуң ажилдакчыларыңа улуг коробкаларда белекти байырлыг байдалга сунган-дыр. Хөөкүй «улуг-хемчилер» дарганың чажыын чандырап дээш аал-оранындан аъш-чемин эккеп делгеп, акша-көпеез чыып тургаш, аар өртектиг арага-дары садып алгаш, чула-ла хүндүлээн-нер дээр. Даргазын аъткарып-каш, демги коробкаларын ажыдып көөрге, клавиатуразында үжүк-

рын-даа И. Иргит бир катап Бичелдейни депутатче эрттирип каан эш-өөрүнүң ачызы-биле ооң алганы Серяков дарганың улуг квартиразыңа амыдырал аайы-биле эжин соктап, дуза дилеп чеде бээрге, ону эргинин безин артатпаан болдур ийин. Иргит «Шын» солунга шын чүүл бижип каарга, оңу бир «сарыг» солунга «тенек аараан» деп куду көрүп чыдары дээр-ле база-ла Бичелдейниң ажылы ышкажыл.

Ам бо хүннерде, дүүнү Ашак-оолдуң, Мындриманың, Сааяның рольдарында Оюн Василий баштаан бөлүк депутаттар эвес чүве бе? Бичелдей Күрүне Думазында Тываже чанып келбээн шаанда, Чазак биле Парламент аразының харылзаалары белең эвес-даа болза, мындыг чидиг турбаан. Ону хөрлээлеткен кижиде Бичелдей-ле болгай. Ам ооң бажында амгы Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржакче Оюн Василий баштаан кезек депутаттары күткүп-күткүп, политиктиг шош-содаага олар күш чок калырга, оларның артындан ак аъттыг, хөвөң дег ак, чымчак үне халып кээр деп турар бодап бар дээрзи чигзиниг чок.

Сөөлүндө. Бичелдейниң каш катап өгленип чораанын чон база билдир. Эр-херээжен улус аразыңа таарышпайн баар таварылгалар турар харын. Кижиде каш-даа катап өгленип-даа, чарлып-даа болур. Ол дээр-ле кижиниң хууда эргези-даа, салымы-даа болур. Ынчалза-даа ада-даа, ие-даа кижиде төрүп каан ажы-төлүн бут кырынга тургузуп, эртем-билиг чедирип, өглөп-баштап каар хүлээлгелиг. Тыва болгаш өске-даа чоннарның бо чаагай чаңчылын Бичелдей дарга, чымчаа-биле чугаалаар болза, сагывас, кады-биле чугаалаар болза, хажыдып чоруур. Ону ооң амы-хууда херээ деп болгай-ла харын. Ынчалза-даа төрөөн ажы-төлүн тогбас политик чонунуң ажы-төлүнүң дугайында кайыын бодаар деп. Мөзү-шынарында мындыг кошкак талалыг кижиде мынча хөй чылдар иштинде чон бажы төөредип, бедик эрге-дужаалдарны ээлеп кээр деп чүве бүзүренич эвес аа? Ынчалза-даа ол бүгү бистиң амыдыралымыска турган болдур ийин.

Соңгукчулар бо чүүлдү номчааш, караа ажыттынар боор деп идегээр-дир мен. Бичелдейден өске депутаттап ажылдап шыдаар, чонунуң эрге-ажыы дээш туржур тыва чонунуң оолдар, кыстары төне бербээн! «Академик» Бичелдейни черле оожургадып, оңу политикадан ыраткаш, ооң эртемден, езулуг-ла академик ажык-дүжүүн көргөн болза...

Бичелдейге ажыглаткаш, арта бастырганнарның мурнундан Андрей КАРА-МОНГУШ.

КЫМ СЕН,

Политиктиг портрет

БИЧЕЛДЕЙ — БАГАЙМЫЗ?

соонда политик болбайн канчаар), Арыг-Үзүүнүң хереглечилер ниитилелиниң аныяк даргазы Эрес Мандан-оол «үзүп каапкан». Коданын бодавас, чүгле бодун бодаар, ажык-дүжүү-даа чок, хапчык политик «буганың» херээ чүү боор харын. Ынчангаш аал-оранын ээлеп, эки-бакты хүн бүрүде чону-биле улежип, чонунга боттуг дузаны көргүзүп чоруур «молдургадан», ам «казыра» чеде берген аныяк политик, удуртукчу Эрес Мандан-оол чонунуң деткимчези-биле Каадыр-оол Бичелдейни коданынче кирибээни ол-дур.

Ам кээп ол Кызыл хоорайның «Университетский соңгулда округу» деп коданны дескинип, «мени депутат кылдыр соңгул ап көрүңер. Ону-мону кылыр мен» деп, хоозун аазаашкыннарын берип эгелээн. Бичелдейниң «аксы-биле аал көжүрер, дылы-биле дыт ужураар» оптуг-кажар аргалары мында база ажылдап эгелээн.

Соңгулда үезинде солун арны чедишпезин барымдаалааш, «Кым сен Бичелдей?» деп айтырыгга долузу-биле харыы бээр болдунмас. Ынчангаш дараазында чүүлдерни маңаа кирип көрейн.

Бирээде, Бичелдейниң чаңгыс чер-чурттулары ооң хоозун аазаашкыннарыңа «тоткаш», оңу күскү соңгулдаларда эрттирбээнин үстүндө чугааладым. Ол байдал хөйүн чугаалап турар. Ооң чезин-холозын билдир улус улуг-хемчилер-ле болгай.

органын дыңнаан улус бар. Чаңгыс хонарга бистиң акшавыс-биле 80 муң рубль өртектиг аалчылар бажыңыңа, чону акша-төгери чок, аштап-түрөп турда, угаан-сарыылдыг, арын-нүүрлүг политик кижиниң уйгузу-даа кээр чүве бе ынчаш? А хөй хонук Кыдатче сургакчылап чораан Бичелдей сактыр-бодаар чүвези чок ол улуг өртектиг өрээлге тамчыктыг удудыштанып чытканы ол ышкажыл! Ол байдал база-ла хөйүн херечилеп турар эвес-тир бе? Бичелдей биле тыва чонунуң аразы шагдала чер биле дээр аразы ышкаш ырай берген деп чүве оон безин кестүп турары ол ышкажыл! Ынчаарга ам, Бичелдейниң депутатче төрөөн кожунунда хаалгандан кирибейн баргаш, ам өске хаалгандан чүткүп кирип чыдарының баажызы мында эвес чүве бе? Өөренип калганы, хирге-чамга борашпас, улуг акша-шалыңныг, иштикиже, даштыкыже хостуг аргыжар тамчыктыг чуртталгаже чүткүл эвес чүве бе?

База бир чижек. Россияның Дээди Советиниң депутады тургаш, Бичелдей «Россия болгаш НАТО» деп парламент ассамблеязының кежигүнү база турган кижидир. Ооң тыва чонга ажык-дүжүү чаап каан хунадан дег деп чүве политик эвес аңаа бөдүүн кижиге-даа билдингир чүве ышкажыл. Ынчаарга Бичелдей ол ассамблеяже чүге кирип алганы ол? Аңаа харыы база-ла ооң сайзыраңгай чурттар кезиксээр, там-

бижии безин көзүлбес эрги компьютер болган. Токка суп көөрге, чамдык эдеринчи херекселдери ажылдавас. Кызылда «Лик» деп фирмага кылдырып чеде бээр-ге, «силерниң мооңар кажан-шагдакының эргижирээн системазы-дыр, оңу кылыр артык кезектер чок, бокче октаптыңар» дээн. Амыдыралга мындыг база болгулаар-дыр. Арын-нүүр чок, чонун мал-маган деп бодаар сеткил ол эвес чүве бе?

Үште, Бичелдей дээр-ге политиктиг чогуш-содаа үндүргөш, аңаа боду киришпес, улус ыдалаар, күткүр кончуг-ла оптуг-кажар политик дээрзин утпас болза эки. Эрткен чүс чылдың 90 чылдарының эгезинде Андрей Ашак-оол, Леонид Мындрима, Василий Саая — бо үш оолдарны аш чарладып тургаш, ынчангы Дээди Совет даргазы Чимит-Доржу Ондарны дүжүр хөөглээш, ооң эрге-дужаалыңа кым олуруп алган ийик? Бичелдей-ле болгай. Оларның болгаш өске-даа ынчангы демократтарның ачы-дузаны-биле бедик ширээге олуруп-каш, Бичелдейниң эш-өөрүнден хая көрнү бергенин чон база утпас болза эки! Демги-ле Игорь Иргит Бичелдейни чөлдүр «Москвичинге» олуртуп алгаш, республиканы кезип, соңгукчуларга ужураштырып чорааш, Россияның болгаш Тываның Дээди Советтериниң ийи дакпыр депутадынга эрттиржип каарга, эжинге четтирдим дээни чок болдур ийин. Ха-

Интернеттен медээлер

КАЛЧАА ААРЫЫНГА КАРАЗЫГ БАР

Мөңгүн-Тайга кожунуңуң Кызыл-Хая суурдан ырак эвесе-те аалдың кодан хоюнче халдаан бөрү кадарчызын база ызырып-каш барган, а ол барык бир ай хире үе дургузунда эмчи барбаан.

Бөрү ооң оң талакы өштүндөн ызырган. Улуг айыыл чайлаан-даа болза, өлгөн хойларның организминден калчаа аарыының вирузун тыпкан. Когараан малчыны республика эмнелгезиниң халдавырлыг аарыглар салбырында чытырган, анализтерин хынап

турар. Калчаа аарыыңа каразыг бар-даа болза, ам дээрзинде түнел үндүрери элек болуп турар.

Эмчилерниң чугаазы-биле алырга, когараан малчынын байдалы чүгээр. Организмче калчаа аарыының инфекциязының халдаан-халдавааны чүгле Москваның полиомиелит болгаш халдавырлыг инфекциялар институту хан анализин шинчилээниниң соонда билдинер.

Ол-ла үеде Мөңгүн-Тайга кожунуңа Роспотребнадзорнуң тускай эртемниглерин малчы-биле харылзаалыг турган улустарны тодарадыр ажылдарны чоруда берген. Аңаа эмчи шинчилгезин чорудары болгаш кожунуңуң чурттакчы чонунга тарылганы

кылыры негетинип турар.

Тывага калчаа аарыының дугайында медээ дыка хөй чылдарда дыңналбаан. Сөөлгү катап ол аарыгдан улус 70 чылдарның төнчүзүндө аараан.

ДОЙБУХААНЫҢ ДЕЛГЕЛГЕЗИ

Тываның Алдан-Маадыр аттыг национал музейинде улусчу мастер Дондук Хертекович Дойбухааның төрүтүнгенинден бээр 90 харлаан юбилейинге тураскааткан «Бүгү чуртталганы уран чүүлдө» деп аттыг делгелге ажыттыңан.

Дондук Хертековичини чүгле даш чонукчузу деп болбас, ооң чурраан чуруктары музей фонду-

зунда кадагалаттынып турар, ооң уран холдары Кызыл хоорайның төп шөлүндө фонтанны болгаш республиканың кожуннарында скульптураларны сиилбээн. Ол Россияның болгаш Тыва Республиканың Күрүне шаңналдарының база Тываның ленинчи комсомолунуң лауреады, Россияның алдарлыг чурукчузу болгаш Россияның Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү. Мастерниң делгелгезиниң географиязы делгем. Ооң ажилдары-биле эрги турган социалистик күрүнелерден аңгыда, АКШ, Япония, Франция, Швеция, Италия, Корея, Моол, Таиланд база Бангладеш дээн ышкаш күрүнелерниң чурттакчылары таныш.

КУРЛАВЫРЫН ТОДАРАДЫР

Бистиң республикада тус черниң хөлдериңиң эм шынарлыг малгаштарының курлавырын тодарадыр көрдүнүп турар. Ол дугайында республиканың Бойдус курлавырларының талазы-биле агентилел дыңнаткан.

Ол угланышыкыңа ажылаары-биле федералдыг бюджеттен 2 млн. рубльди тускайлап берген. Шинчилелге Таңды кожунуңуң девискээринде чыдар Хадың болгаш Дус-Хөл кирип турар. Ол хөлдериңиң шинчилел ажилдарың 2007 чылдың мартта эгелээш, 2008 чылдың декабрьда доозары көрдүңген.

Бистиң корр.

2007 чылдың март 11 – Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палаталарының ийги чыыжының депутаттарының катап соңгулдаларының хүңү

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарына кандидаттар

Кечил-оол №30 соңгулда округу
Дандар-оол Көк-Хунаевич
ООРЖАК
Төрээн Тывавысты Улуг Россияга,
федералдыг эрге-чагырга мурнунга
бактавайн, чемелевейн көрээлиңер,
хүндүлүг чонум! Мergen угаанныг
депутаттарны шын шилип соңгуп алыңар!
(Халас парлаан).

Чүлдүм №19 соңгулда округу
Манмаа Ламажыковна
ТАСПАНЧИК
Силерниң идегелиңерни бүзүредир-
биле бүгү күжүмнү, билимни үндүрүп,
дуржулгамны ажыглап шудургу ажыл-
даар мен. Март 8-тиң байыры-биле!
(Халас парлаан).

Правобережный №43
соңгулда округу
Павел Маадыр-оолович
ӨПЕЙ-ООЛ
Чөптүг болгаш шынчы амыдырал
дээш бадылаалыңар!
(Халас парлаан).

Автомобильный № 32 соңгулда округу
Айланмаа Александровна
БИЧЕ-ООЛ
Эрге-чагырганың социал
политиканың,
экономиканың,
чаартылгаларыңа —
ИЙЕ (Халас парлаан).

Чульдүм № 19 соңгулда
округу
Екатерина Алексеевна
ӨПЕЙ-ООЛ
Чөптүг болгаш шынчы амыдырал
дээш бадылаалыңар!
(Халас парлаан).

Калинин № 28 соңгулда округу
Александр Георгиевич
МАТРАКШИН
Март 8-тиң бүдүүзүндө
шупту херээженнерге аас-
кежикти болгаш
кадыкшылды күзедим.
(Халас парлаан).

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарына кандидаттар

Ленинград № 1 соңгулда округу Валерий Петрович БОЛОГОВ

Валерий Петрович Бологов 1957 чылдың январь 17-де Кызыл хоорайга ажылчын өг-бүлөгө төрүттүнген. 1973 чылда Кызылдың № 11 школынын дооскаш, ол-ла чылын Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунче өөренип кирген. Ону 1977 чылда техник-механик мергежилдиг дооскан соонда районнар аразының «Сельхозтехника» каттыжышкынынга инженер-контролер албан-хүлээлгени күүседип эгелээн. 1977-79 чылдарда шериг албанын

эрттирген. Оон келгеш, «Сельхозтехника» каттыжышкынынга метрология база стандартизация килдизиниң начальниги кылдыр улаштыр ажылдай берген.

1992 чылда «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайынче шилчээн. 2006 чылда ААН «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайының профэвилел комитединиң даргазынга соңгуткан.

Өг-бүлелиг, үш оолду өстүрүп кижизидип чоруур.
(Халас парлаан).

Кандыг чурттап чор сен, малчын?

«БАГАЙ ЧУРТТАП ЧОР МЕН, ДАРГА!»

ТР-ниң Улуг Хуралының
Хоойлужудулга
палатазында

РАПЧЫЛАР ХУРАЛГА БАЗА КАТАП КЕЛБЭЭН

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак 2007 чылдың март 5-те ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ийги чыыжының ээлчег чок хуралын чыылдырар дугайында Чарлыкты үндүргөн турган.

Хуралды чыылдырар хүнүн айыткан шагында Россияның Амыдырал партиязындан соңгуткан В.Оюн баштаан бөлүк депутаттар хуралга база катап келбээ. Ынчангаш олар хуралды он ийи катап үскеш, палатаның ажыл-чорудулгазынга моондактарын уламчылавышаан.

Бистиң корр.

КОРАН-БИЛЕ «ЭМНЭЭШ»...

Чөөн-Хемчик кожуунун Хайыракан суурдан Валентина Сат бодунун чаңгыс чер-чурттуунун кадыкшылы «экижиткеш»..., суд сандайына барган. Район суду суррогаттыг спирт сакчызын бир чыл шенелдеге шийткен.

Бо чылдың январь 2-де ол бир эр кижиге, сөөлүндө суд-химия экспертиниң хыналдазының соонда билдингени-биле, ижеринге айылдыг спирт холумактыг 200 грамм суук чүүлдү 50 рубльге саткан. Милиция ажылдакчылары оң бажыңдан база бир ийи шил «технарны», пластиктен кылган хоорзаны болгаш шил хемчээкчини хавырган. РФ-тиң КК-зиниң 238 чүүлүнүн 1 кезээ-биле оттуртунган – хереклекчилерниң кадыкшылының болгаш айыыл чок чоруунун негелделеринге дүүшпес бараанны шыгжааны болгаш сатканы дээш – херекти Чөөн-Хемчик кожуунун прокуратуразының истекчизи Надежда Ооржак истеп чоруткан.

Кылдынган кем-херек үүлгедикчининиң хөй-ниитиге айылының хемчээлин, судаттырып турар кижиниң бурузун долзу-биле билингенин, бурузуну турарын болгаш өске-даа чымчандыр байдалдарны өөренип көргөш, ону бир чыл хуусаада хосталгазын казып, шенелдеге шийткеш, ийи чыл дургузунда шенелде хуусааны берген.

Шолбан ХОМУШКУ,
Чөөн-Хемчик кожуун прокурорунун оралакчызы.

Мал ажылын бистиң өгбелеривис шаг-төөгүдөн бээр чорудуп, ооң продукциязы-биле ажы-төлүн азырап, ал-боттары аштанып-чемненип чораан. Малдың кежинден идик-хеп, аргамчы-сыдым, дүгүндөн орун-дөжек, өг дериг-херексели дээш, оон-даа аңгы амыдыралга херектиг чүүлдерни кылып ап чораан. Салгалдан салгалче дамчаан ол чымыштыг ажылды бөгүн бистер кылып чор бис. Шынап-ла, мал ажылы дээрже ажылдарның эң бергези дизимзе хөөредиг чок. Малчын кижиде ажыл шагы төнгөн азы суббота, улуг-хүнде дыштаныр дээн ышкаш доктаадып каан хүн чуруму чок. Ук ажылдың чымыштыг бергезин чүгле ол ажылды кылып тургаш, ынчан ам кижиге билип алыр. Чижек кылдыр чаңгыс хүн дургузунда малчынның хүн чурумун көрээлиңер: эртен хүн-биле, чайгы үеде харын-даа оон эрте одарже хойну үндүрер, чанынга ыяап-ла кадарчы херек. Хой үнген соонда инектер саар. Инектер хөй болза, өг-бүлениң 9-10 харлыг уруллары база инектерни сагжыр. Бызааларны аңгылааш, инектерни одарже үндүрер, оон судун тыртар Кодан иштин аштап-арыглаар, аскак-дүскек хой-хураганы азы бызааны (ындыг мал бар болза) эмнеп, сыкыртыр, хуалчызын аштаар, эмнээр. Малчын кижилер — өгнүң эр-херээжен ээлери хирезинде — малды сыкыртыр, эмнээр, анай-хураганын, айт-молдурганы чазаар дээш-ле, «мал эмчизи» апаар чүве-ле болгай. Мал сыкыртыр дээш эмчиже шавар эвес. Ава кижиге ол-ла маңап тургаш, аш-чемин кылып, шуптузунга четтигип турар.

Кышкы үеде хой түлүктөп төрүй бээрже кандыг ийик, ону кылып турар улус-ла билер боор. Өгже кирип, аяк шай ижер үе безин турар эвес. Хураганнар-даа, хойлар-даа шупту дөмей боорга, кайзының хураганыл, кайзының авазыл деп чүве билдинмес боор, пөс быжындылары-биле аңгылай демдектээр апаар. Ынчан анай-хураган-биле ажаанзырап турунда, кажаа-хораа коптарар үе база чедип кээр. Чылгылыг малчын болза, өгнүң эр ээзи олче айтаныр, та кайда барган малдар, ону дилээр, бөлөр, ончалаар. Чылгыдан өске айт тудуп мунар. Эмдик айт өөредир деп улуг ажыл база турар. Чазын чылгы челдээр,

чылгы чазаар, имнээр, таңмалаар. Чылгы-биле холбашкан ажылды чаңгыс кижиге күш чедип шыдавас, ыяап-ла демнежир, хөй кижиге хереклеттинер апаар. Инектер-биле база бир кижиге чоруур, кадарбас болза, ийи буттук, дөрт буттук кокайлар хайдынып чоруур болгай. Шаанда болза, инек малды кадарбас турган, эртең үнгөш, кежээ боттары чедип кээр. Молдурга, казыра ышкаш аныяк малдар аалдар аразынга хонуджуп чоруур, чиплес-даа. Бир эвес коданда мал бажы хөй болза, ажыл оон-даа хөй болур. 500-600 хойну чайын дүгүн кыргыыр апаар болгай, кончуг изигде чаңгыс хойну кыргыыры безин дыка берге. Кижиге бүрүзүндө электри хачылар бар эвес. Бир эвес хой дүгү хөөрөвээн суг болза, кара хилинчек. Кежээ шупту малды коданче кирип алгаш, хүнүнүң-не катаптап турар ажылды база-ла катаптаар. Дүн дүжөргө, хондур оларны кадарып, дыңнааланып хонары албан. Мээң билип турарым-биле малчын өг-бүлениң ажыл хүнү мындыг янзылыг. Бир эвес малчын өг-бүлениң кижиге саны эвээш болза, ажыл төнчү чок деп болур, чүгле четтигер дээш маңап билир.

Малчын, аалының ишти, ажы-төлү-биле ынчалдыр-ла дүн-хүн дивейн, амыр-дыш чок, улуг-хүн, суббота, байыр-чыскаал бода-вайн, каш малын өстүрүп олурда, оорлар деп ийи буттук бөрүлөр малды апаарга, дыка-ла хомуданчыг. Ону өстүрүп аар дээш чеже уйгу чок дүннер-хүннер, айлар-чылдар эрттиргенил, ынчал турдала чаңгыс дүне, шуптузун эвес-даа бол, чартыын оорлай бээрже, малчынга хомуданчыг, харааданчыг, харын-даа хораданчыг болуру чөптүг. Ынчангаш мал оорунга удур хоойлуну шыңгырадыр үе келген. Чүгле Тыва иштинге оор кижиниң салаазын одура шавар кылдыр, бижиттинмээн хоойлудан үндүрүп алза кандыг ирги?

Чайның изини, кыштың соогу дивейн, арай деп өстүрүп алган малын каяа садып-сайгарарыл деп берге айтырыг тургустунуп турар. Мен бодаарымга, хоорайжыларны мал ээди-биле малчыннар колдуунда халас чыгыы хандырып турар хире. Тывалар чыш кылдыр улуг инектер-ле согар болгай, а бызааны улгаттыр азыраары

дээрже, ындыг белен эвес ажылдыр. Этти хоорайга аппаарыңа, килограммда 60-70 рубльге алылы деп, хып дээн аныяк уруглар келир. Малчынның боду ону садар харык кайда боор, ону садып туруп алырга, аалда каш малды сүре берзе канчаар. Ынчангаш 60-70 рубльге бериптеринге, олар 150-160 рубльге садып-сайгарып алыр. Малчынның күш-ажылы кайы хире үне чокталырдыр, бодап көрүңерден. Өскениң күселиниң ачызында байып турар, магалыг аа?

А ол шывыгылыг рыноктуң херээ чүл деп айтырыг тургустунуп келир. Ийе, шын, ындыг чараш бажың бар. Чүгле олче кирип садыглаары бөдүүн малчынга болдунмас. Бүдүн хүн дургузунда эжиктер ажыдып маңаар, манаар, төлээр апаар. Ындыг болганда, менде мындыг санал бар. Кожууннар рыногундан хоорайга кылза кандыг чүвөл. 14 кожуун, 14 өрээл дээн чижектиг, аңаа чүгле эт эвес, өске-даа көдээ ажыл-агый продукциязын саткай-ла: сүт, быштак, ааржы-курут, өреме, саржаг, тыва далган, тараа дээш, оон-даа аңгы өске аш-чем аймаа. Аңаа кожууннар боттары садыгжыларлыг болза эки ышкаш. Малчын садар чүүлүн эккеп дужаап каш, чана бээр.

Малчынның амыдырал-чурттап олурары база-ла үзүм-чигир дег эвес болдуру ийин. Шаанда, совет үеде, чамдык колхоз-совхозтар малчыннарга чарба, сула, сиген, дус, суг, ажылчын хептен тура берип турган. Одаар хөмүрдажын безин сөөртүп эккеп турду. Малчын кыштагларның барык-ла улуг кезинче электри шугумнарын шөйгөн турган. Ам ындыг чыргалдыг амыдырал кайда боор. Амгы үеде шыдамык чон амыдыралын мал-биле холбап чоруур. Мал азыравас болза, өске ажыл бар эвес, канчап ажы-төлдү бут кырынга тургузарыл, оларның ижер чири, кедер идик-хеви, кысказы-биле чугаалаарга, амыдыраар арга ол ышкажыл. Шаандагы дег, ону эккел, мону эккел деп чарбытынып олурар үе хадый берген, ам чүгле бодунуң борбак бажың шыдаар. Одаар чүүлүн, малың чеми, бодун ижер-чириң — шуптузун тыптынар, диленир, саттынар апаар болгай. Бети дизе, кажаа ишти киреринде карангыда фонарь херек. А ол фонарьның

шили бузук, керосин чок, өзээ чок боор дээн чижектиг үүрмек чүүлдерден эгелээш, шынап-ла, малчын кижиниң ажылы дириг хилинчек чүве-ле болгай. А ол хилинчекти чүктөп эртип, амыдырап, изигге чиртип, соокка доңуп чорааш ажы-төлүн өстүрүп, оларны кижилер кылып чоруур маадырлыг чон малчыннар болдуру ийин.

Чыл санында малчыннар Наадымы эртип турар болгай. Аңаа кырган малчыннарны чалап чүге болбазыл? Бодунуң-даа, ниитиниң-даа малы-биле бүгү назынында сүржүп чораан болгаш чоруур кырганнарыбыз ам-даа эндерик бар. Оларга тоомча чок боорга, кайын боор. Наадымнарга ында-хаая барып көөрге, колдуунда аныяктар, хөй-ле машина-терге эндерик боор чораан. Ынчангаш мал ажылын сайзырадыр деп бодаар болза, эт, сүт, дүктү бүдүрүп турар кижилерге кичээнгеини улгаттырары чугула. Көдээ ажыл-агый яамызынче кирерге, улуг-биче эрге-дужаалдыг даргалар-ла эндерик, та чүнү кылып турар. «АҮК-тү хөгжүдери» национал төлөвилелдин шугуму-биле мал садып алыр чээлини дыка хөй чон алган боор, ол чээлилер ам колдуунда кудумчуда аай-дедир «маңажып» турар, ынчаарга мал бажы та өзер, та өспөс. Машина көвүдээрже, айыыл улгадыр, ынчангаш национал төлөвилелдин акшазын көпеекти-даа өскээр чарывас, ону шын ажыглаарын контрольдаар деп Президент В.В. Путинниң айтышкынын Тывада күүсетпейн турары ол-дур. А ол айтышкынын хынап-контрольдаар органнарда ажылдап турар кижилер та чеже чүве. Кижиге бүрүзү чагылыг эт, амдангы аш-чем чиксээр. Көдээ ажыл-агыйны харылап турар хоорайда болгаш кожууннарда улуг-биче даргалар малчын кижиниң амыдыралын бүгү талалыг өөренип, сайгарып, ынаар чогуур кичээнгеи салыр үе келген.

Ниитизи-биле алырга, «Кандыг чурттап чор сен, малчын?» деп айтырыгга «Багай чурттап чор мен, дарга!» деп малчыннар харылаар болза, езулуг шыны ол болур боор деп бодаар мен.

Биче-оол СОЯН,
күш-ажылдың хоочуну.
Куран суур.

«Россия Федерациязының Коммунисттиг партиязы» политиктиг партияның Тыва Республика салбырының соңгулда каттыжыышкыны

Тыва Республиканың Улуг Хуралына коммунист-депутаттарның программазындан

Тыва Республиканың Төлээлекчилер палатазынга коммунист-депутаттарның хоойлу чогаадыр болгаш херек кырында практиктиг ажыл-чорудулгазы республиканың боттук социал-экономиктиг көдүр-лүүшкүнүн чедип алырынче болгаш ооң хамаатыларының амыдырал деңгелин бедидеринче угланган болур. Кол кичээнгейни үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң хөгжүлдезинче, биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту идепкейлиги-биле деткиринче, яды-түреңги, ажыл чок чорукту, кем-херек үүлгедииш-киннерин, арагалаашкыны болгаш наркоманияны ажып

эрттеринче угландыраар.

Коммунист-депутаттар хоой-лужудулга талазы-биле болгаш өске санал-оналы-биле дараазында онза чугула айтырыгларже кичээнгей салыр:

— кырүне өнчүзүн, ылаңгыя черни, арга-арыг, суг болгаш өске-даа бойдус курлавырларын хоойлуга дүңшес аргалар-биле садарын соксадыр;

— электри энергиязының өртээниң болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйның, автотранспорт, харылзаа ачы-дузаларында тарифтерниң үндезин чок өзүлдезин болдурбас;

— кыш-ажыл төлевирииниң

болгаш кыш-ажыл пенсиязының эң адаккы хемчээли амыдырап-чурттаарының адаккы хемчээлинден эвээш эвес деңгелге доктаадырын чедип алыр;

— республиканың хамаатыларының чедингир болгаш шынарлыг эмчи хандырылганын, школа, ортумак профессионал болгаш дээди өөредилге черлеринге халас өөре-

дилгени магадылаар;

— коррупция, мал оорлаашкыны-биле демиселди кыштелдирер;

— чаңгыс палаталыг парламентини тургузар, кырүне аппаратының ажылдакчыларының санын кызырар;

— тыва ниитилелди эптештирип быжыглаар.

Хүндүлүг соңгукчулар!

Бис силерниң деткимчеңерге бүзүрээр бис. Бодувустуң ээлчээвисте силерниң бүзүрелиңерни шынзыдар дээш ажылдаар бис.

Компартияның төлээлери дээш бадылаңар, олар — ээ-харысалгалыг, кедилг болгаш бүзүрелдиглер!

№17 Төп чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазынче депутаттың кандидады

Алдын-оол Кангаевич КАНЗАЙ

1939 чылдың май 19-та төрүттүнген. Дээди эртемниг, төөгү эртемнериниң кандидады.

Школага башкылап, директорлап чораан. Совет Армияга шериг хүлээлгезин эрттирген. Сес чыл ажыг комсомол органнарынга ажылдаан, ВЛКСМ обкомунуң ийиги секретарына соңгудуп турган. 1975–1991 чылдарда нам ажылын кылбышаан, СЭКП обкомунуң секретарына чедир депшээн. Агитация-пропаганда болгаш кижизидилге ажылдарын организастаар талазы-биле байлак дуржулганын, ээ-харысалгалыг база идегелдиг удуртукчу чоруун көргүскен. Дыка хөй социал программаларның, улуг үлетпүр болгаш социал-культура объектилерни тударының

идеологтуг хандырылганын идепкейлиг киришкен.

Тозан чылда Республиканың башкылар билии бедидер институтунуң директорунуң оралакчызынга, Тыва-моол саздыг-үлетпүр компаниязының даргазының оралакчызынга ажылдаан. Тывага баштайгы дүк чуур фабриканы тудуп, ону ажылгалга кириринге дорт киришкен. Тыва Республиканың күрүнениң национал политика Концепциязын ажылдап кылырынга кириген үлүг-хуузу улуг.

Алдын-оол Кангаевич национал айтырыгның теориязынга база ооң боттаныышкынынга, хөй-ниити амыдыралына хамаарышкан чээрби ажыг парлааттыг эртем ажылдарының автору. Национал харылзааларны

чогумчударына кириген ачы-хавыязы дээш аңаа «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты тывыскан.

Хөй-ниити ажылының идепкейлиг киржикчизи. Совет-моол ниитилелдиң Тыва салбырының баштаар черин, Тываның улустарының Ассамблеязын удуртуп турган. Тыва Республиканың Конституция комиссиязының кежигүнүнге ийи удаа ажылдаан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң бешик болгаш алдыгы чыыжының депутатына соңгудуп турган. ССРЭ-ниң болгаш МАР-ның медальдары-биле шаңнаткан.

Алдын-оол Кангаевич — биче сеткилдиг, шынчы база төлептиг кижиге. Ол боду-

нуң партийжи кежигүнүн кажан-даа солуваан, бердинген болгаш туруштук коммунист, ол кезээде күш-ажыл кижилериниң эрге-ажыын камгалаар дээш туржуп келген. Ол амгы үеде Күрүне Думазының депутатының дузалакчызы, РФКП-ның Тыва рескомунуң бирги секретары. Республика мурнунда турар сорулгаларны боттандыраарына үлүг-хуузу кириринге белен.

Деткички бөлүк.

(Халас парлаан).

ХҮНДҮЛҮГ СОҢГУКЧУЛАР!

Март 11-де соңгулдаларга төлептиг кандидатты соңгуп алыңар!

МЕГЕ БАШКЫ

Дээди эртемниг кижиге мен деп диплом көргүскеш, Валентина Салчак Сарыг-Септин 2 дугаар школазынга ажылдай берген, ооң соонда оралакчы директор-даа апарган.

Ол документте мынча дээн: Кызылда күруниверситетти дооскан, 1998–2002 чылдарда өөренип турган, аттестация комиссиязы 2002 чылдың июнь 18-те «Эге класстар башкызы» деп атты тывыскан. Херек кырында ап көөрге, ол ону дооспаан болган.

Күрдүманың 100 чылдааны-биле холбаштыр келдерелге таварышкыш, ол башкы ийи чылда эдип чазаар ажылдарга шийтир-бейн барган. Арын-нүүр айтырыы ону та канчаар ийик — ол билдинмес.

ТР-ниң Прокуратуразының парлаалга албаны.

ШЕМИНИҢ КАМГАЛАЛДЫГ ЧЕРИНДЕ

Аңыры ажыл-агыйы дээрге, хүн бүрүде хөгжүп олурар улус ажыл-агыйының база бир кол адыры. Ооң мурнунда салдыг кол сорулгаларның бирээзи — бойдушту, ооң байлаан, дириг амытаннарны, аң-меңни, балык-байлаңны, арга-арыгның кат-чимизин камгалаары, өстүрүп көвүдедири.

Черниң аң-меңи, куштары болгаш өске-даа байлаа — чоннуң хөреңгизи, күрүнениң өнчүзү болганда, бистиң Чазаавыста ону харыылап турар органнар хүн бүрүде олче сагыш салып, бо ажылдың үре-түннелдиг болурунче угланган дээштиг хемчеглерни боттандырып турар.

Бистиң Чөөн-Хемчик кожуунда экология айтырыы чиди-биле тургустунуп келген. Аң-мең, балык-байлаң болгаш куштар ховартап, хемнер, хөлдөр сыгыгап, эм оъттарның чамдыызы чидип бар чыдарын эскерип турар бис.

1978 чылда Шеминиң камгалалдыг черин организастап тургускан. Ам ында дуогулг аңнардан элик, хүлбүс, торгу, черлик хаван, сыын, мыйгак, өлүк бээр аңнардан: диң, ас, күзен, чолдак ас, 1953 чылда ол черге өстүрери-биле салган баргузин киштери, араатан аңнардан: адыг, чекле, дырбактыг, куш аймаандан; кара-куш, күшкүл хөйү-биле өзүп турар.

Шеминиң камгалалдыг чериниң сорулгазы — бойдуштуң шаг-төөгүден бээр канчаар турганын кадагалап арттырары. Дириг амытаннарның чайгаар өзүп көвү-

дээринге шаптык болбазы-биле аңаа кижиниң ажыл-чорудулга кылырын хораан.

Хайгааралда турар бо камгалалдыг черге биотехниктиг хемчеглерни ап чорудары чугула. Ол дээрге, камгалалдыг черниң кат-чимизин, мөөгүзүн чыып болбазы, ооң сигенин кеспези, аңаа хамаарышкан черлерге кайы хамаанчок дааш үндүрбези, ында куштар уяларын, дириг амытаннар үнгүрлерин, ижээннерин, кымыскай өглерин болгаш балык-байлаңнарның турумчаан, дунчулуг черлерин үрөвези, оларны доюлдуруп болбазының тодаргай хемчеглерин алыры-дыр.

Машина-трактор-биле камгалалдыг черниң иштинге ыңай-бээр аргыжары хоруглуг. Бо камгалалдыг чер аң-меңниң езулуг-ла тур-

лаа апарган. Ону тургуспаан чүве болза, бо черге аң-мең, балык-байлаң-даа ховартаан турар ийик. Камгалалдыг черге кижилерниң кайы хамаанчок чокка аажылаар төтчеглекчи чоруун кызыгаарлаанындан мында бүгү дириг амытаннар онча-менди өзүп турар.

Арагачы ДОНГАК.
Чадаана хоорай.

Бир чагаага хамаарыштыр чөрүшкөк бодалдар

КҮЗЕЛ ТУРДА, ҮҮЛЕ БҮДЕР

Бистиң амыдыралымыс, ылаңгыя малчыннар, 1990 чылдарга чедир кыштагыларынче шөйгөн электри шугумнарын дамчыштыр өглеринге телевизорну көрүп, идик-хевин хеп чуур машиналарга чуп, өске-даа дыка хөй ажыктыг ажылдарын кылып ап, өрүмнөп каан кудуктарындан суг-биле хандырылганы үзүктөл чок турган. Ам бо үеде көдээ ажил-агыйны сайзырадып аар дээш араттар, фермерлер кызып ажилдап турар. Ол дугайында Кызылдың хоочуннар бажыңында назынын көдээ ишке эрттирген Ооржак Херелович Бады биле техниктиг эртемнерниң кандидаты Сергей Иванович Дамдын олар чугаалажып орда дыңнадым. Оларның чугаазында бистиң Тывага тааржыр-даа, бүде берип болур-даа, хөй чарыгдал чок механизм барын билеп алдым. Ол чүү ындыг механизмил ол?

Бир эвес бичии буга суунга ажилдай бээр «шимчедикчини» кылып аптар болзусса, ол боду чиик өртектиг, хуузунда ажил бүдүрер, бөдүүн «биче бүдүрүлгө» дугайында чугаа чоруп турарын номчукчу ам чаа билеп эгелзэн боор. Мону кылырынга ыяш материал, демир өзектер, шкифтер, шестернялар, ремешнер керек. Ол бүгүнү артык кезектер дээш хереглеттинмейн чыдып бээрге, октаптар ийикпе азы сонгаар кара металл дээш тонна-тонназы-биле чүдүрүп чорудуптар демирлерден кылып ап болур.

Бо шимчедикчини сугга кылырга чүгө кончуг ажыктыгыл? Чүгө дээрге ону кылып алырга, чүгө электри чырыы бээринден аңгыда, дыка хөй чугула станоктарны ажилдадыптар арга-шимчедиктиг. Чижээ: дээрбени ажилда-

дыптарга, ол тарааны соктааш, ууштаптар, чазаныр станоктарны ажилдадыптар, дүктү дыткаш, кидисти тудуштур өйүлтер, дойну, цементини хоюду былгалкаш, тууйбуну кылыптар, хөм, алгы, аргамчыны чымчадыр эттептер дээш, оон-даа өске хөй ажилдарны кылып болур... Че кайы хире хөй ажилды бензин, солярка чокта ол сугда шимчедикчи кылып бериптер-дир?

Техниктиг эртемнерниң кандидаты, элзэн хөй чогаадыкчы ажилдарның автору Сергей Иванович Дамдын Тожуга чоокта чаа чорааш, кожунунуң чагырга даргазы-биле бо дугайында чугаалашканын, республиканың Чазаның чамдык хамаарылгалыг кидистеринге шимчедикчи дугайында ажыктыг сүмелерни киригенин Бады Ооржакка чугаалап орду.

Бады Ооржактың кылганы шимчедикчинин македи «Алдан-Маадыр» аттыг национал музейде барын С.И. Дамдынга кырган чугаалады.

Бо чогаадыкчы салым-чаянның ийи кижини – бирээзи эртемден, бирээзи бойдустан чуруттунар, чазаныр, кончуг шевек күш-ажылдың хоочунун дыңнааш, шынап-ла, Тываның көдээ ажил-агыйында тывыгыр, сагыныр, кызымак ажилдап чоруур фермерлерге, араттарга денди тааржыр шимчедикчи бар-дыр деп медресе билдим, хөй чарыгдал үндүрбейн, көңүс чиик өртек-биле хуузунда ажил-үлө бүдүрер «биче бүдүрүлгө» кылып алыр арга барынга хөлчөк өөрүп, ону кылыптар кижилер тыпты бээринге бүзүрелим улуг.

Михаил СУНДУЙ,
күш-ажылдың хоочуну, пенсионер.

ХӨЙ ЯНЗЫ АЖЫЛДАРНЫ
КЫЛЫП БОЛУР

Бады Ооржак кырган суг күжү-биле ажилдаар, бо үеде тааржыр, улуг чарыгдал үндүрбес кончуг ажыктыг механизмни кылып алырын сүмелеп бижип тур. А ол сүмени эдерип, суг дээрбени кылып алгаш, ажыглап эгелзенин дугайында солунсеткүүлден кандыг-даа медээ номчувадым.

Агым суглуг черлерге ону чоп кылып ап болбазыл. Суг дээрбени бир шимчедип алыр болза, хөй янзы ажилдарны кылып ап болурун бадыткап бижээн болгай. Эң ылаңгыя чырыкты оон ап болур, чер суггарар, тараа тыртар, алгы эттээр дээш, оон-даа өске ажилдарны кылып кылдыр улаштыр чогаадып ап болур. Суг дээрбени канчаар кылырын, ооң схемазын, харын-даа македин кылгаш, Кызыл хоорайның Алдан-Маадыр аттыг национал музейинде берип каан мен деп бижээн болгай. Суг дээрбени хереглзэн, кылыр күзелдиг кижилер оон көрүп ап болур-дур. Эң ылаңгыя Тожу кожуунда Ий сумузундан 2007 чылдың январь 16-да үнген 4 дугаарлыг солунда Сержинмаа Бириней 1950 чылдар эгезинде Ий хеминиң суунуң күжү-биле ажилдаар электри станциязын чалаттырып келген орус омак-сөөктүг кижии ажилдадып үндүргенин бижээн.

Ам бо үеде Бады Ооржак кырганның саналдап турары суг дээрбени ажыглаар үе келген деп бодап турар мен. Бир эвес ону кылып деп бодап алзынарза, кырганны чалап, арга-сүмеден айтырар болзунарза, ол чажам дивейн дузалаар боор деп идегээр мен. Тоора-Хемден чырык дилеп олурбайн, даргаларынар, депутаттарындан электри күжү бээр суг дээрбени кылдыртып бээрин дилээр болзунарза, оон дээр чүве чок боор. Ий хеминер чанынарда-ла болгай.

Ояя АМАЙ-ООЛ.

Кызыл кожуун.

2007 чылдың январь 18-те күш-ажылдың хоочуну Бады Ооржактың «Өттүнчек — өөреничел» деп материалы үндү. Мен ол ирейге эрткен чылын кудумчу автобузунга ужурашкаш, ат-сывывысты адажып, хандыр эвес-даа бол, таныжып алган улус бис. Ол ынчан-на Тыва Арат Республика турда суг-биле ажилдаар шимчедикчи дээрбени араттарның канчаар ажыглап чораанын, ажык-дузаны солуннарга кылып, амгы үеде биче бүдүрүлгелер ажыглап өөренир кылдыр схемазындан бээр чуруп-бижээни чугаалап чораан кырган чүве.

Эргиниң артынчызынче
ээлбээлиңер

Б.Ооржактың бодалы бистиң бөгүнде мал ажил-агыйлыг амыдыралымыстың бир чугула үндезини, аътты, үнелеп көрүп турарымыска сагыжы аарып, шын эвес ажыглап турарымысты буруу шаап, ооң өртек-үнезиниң куду-зун, канчаар болбаазырадырының арга-дуржулганын чогаадыкчы арга-методтарны ажыглап тургаш, чиик арга-биле, хөй күш үндүрбейн, хөй продукция бүдүрүп алырының арга-сүмелерин берип турарын үнелээр апаар.

Чер кырынга кижии амытан аар күш-ажылдан ырмазырааш, күштү кандыг арга-биле чигедирин бодап, санап, эртем-билиг чок-даа болза, боттарының шаа-биле чогаадыкчы езу-биле ажилдап эгелзэн. Ынчангы кижилер бүгүле ажилдың аар чүгүн эдилеп, кара хинчекти көрүп, дерин төп чорааш, оон өске күштер аът-малды азырааш, боттарының чүгүн оларга чүктедип чорза-чорза, терге-шанак чогаадып, ажыглап, эртем-билигке улаштыр кирип, ону чогаадыкчы езу-биле билдиргил сайзыраткаш, машина-техникага чедир, оон эртекеш, амгы үеде мырыңай делегейни дескинип, комоста ужуп турар апардымыс.

Ам силерниң солунга үндүрген материалыңарга хамаарыштыр бодумнуң эртем-билимин аайы-биле тайылбырдан берип көрейн. Санал киригениңер кончуг чүлдүг деп көрүшүңер, ук саналды чоннуң мурнунга тургузар турганыңарны демдегеп каайн.

Чазак ниити күрүнени удуртуп-баштап турар. Амыдыралдың бурунгаар депшилгелин сайзырадыр, эртем-билигнің улам ыяй ажыктыг дилээшкениңерниң бүгү тала-биле деткип, чурттуң хөгжүлдезинге хүн бүрүде бурунгаар депшилге берип турар болгай.

Силерниң ол бодап, саналдап, көдүрүп турар айтырыларыңар Чазакка саналдап көдүрер хире эвес, шагда-ла эртем-билиг чок шагда ажыглап чораан, кижилер оон аар хинчезн көрүп каапкан, эрги, чыдып калган амыдыралдың чепсек-күштери-дир. Ол дээрге, ийи-чаңгыс азы каш кижиниң

хүнүнде ажыглап чораан, бичии-даа болза хол күжү, оорга күжү чийгедип чораан чепсек-херексели-дир.

Силерниң бодап-саналдап турар арга-сүме каткан чепсек-херекселдеринер амгы космосче ужуп турар, сайзыраңгай үеде ажыглаттынмас, чыдып калган амыдыралдың чада аайы-биле хүн бүрүде өскерлип турар үезиндеги, чоннуң бурунгаар депшилгелиг сайзыралыңа илиг хире дуза кадыптар харыы чок, чогаадыкчы сайзырал берип шыдаар үнези чок, амгы эртем-билиг аныяк интеллигенцияга дуза кадыптар ажыы чок, эргиниң чыдып калган чепсек-херексели-дир.

Силерниң саналдап турарыңар суг дээрбени кылып алган джик бис. Аңаа тыртар хире тараа тарып турар бис бе? Чок-ла болгай. Бичии сугатыг черге тарып алган тараавысты бир-ийи катап тыртарымыска төнүп каар. Ооң соонда ол дээрбеге бүдүн чыл дургузунда чүңү канчаар бис. Амгы бо хамык бараан-сарааның өртек-үнези улуг шагда ол дээрбени четчелеп тургузуп алырыңа чүү хире шүү-дел үнерил? Кандыг-даа ажилды кылырда баштай үнер-кирер чарыгдалын, орулгалыг кеззэн санап көөр болгай. Мен тудуг мастери кижии болгаш, бодумга хамаарышкан тудуг ажылы кылырымда, баштай ооң экономиктиг кезин, ооң соонда ботка ажыктыг орулганын санап алгаш кылыр кижии мен. Экономиктиг санаашкынар чокта, амыдырал бурунгаар сайзырап шыдаас, бүгү-ле кылыр ажилдар экономикага чагырткан турар ужурулуг.

Бир-тээ, экономика-биле кылыр ажилдарымысты санап турар болганымыста, Б.Ооржактың сүмелеп турары аът күжү биле машина күжүнүң чарыгдалдыг-даа, орулгалыг-даа кезектерин ортумак өртек-биле санаптаалыңар.

Чижээлээрге: он тонна сиген кезип алган-дыр бис. Ону 10 км черге өдекче сөөртүр дээр-дир. Ону аът-биле сөөртүрүңе 10 хонук негеттинер-дир. Аътты азыраарыңа чижек-биле 1 хонукта 1 дүрүг сиген-биле азыраар, ол эң-не

кудуку денел-дир. 1 дүрүг сигенниң өртээ 150 рубль. Бир айда аътты азыраарыңа чарыгдалды көрээлиңер: 30x150=4500 рубль, чылда 54000 муң рубль. Чүк сөөртүр дээр аъттың чарыгдалын көөргө, мындыг-дыр. Ам машинаның чарыгдалын ол-ла хемчээлге санап көрээлиңер. 10 тонна сигенни 10 км черге ГАЗ-53-биле ийи катап

чаңгыс-ла хүн сөөртүп алыр бис. Машинага сиген сөөртүрүңе 50 литр бензин өртзэн санаптаалыңар: 50x20рубль=1000 рубль. Бензинни база улуг өртек-биле алдым. 10 тонна сиген сөөртүрүңе аът—

1500 рубль, машина—1000 рубль чарыгдар-дыр. Бүдүрүкчүлүг талазын алгаш көөргө, машина 500 рубльди, 9 хүннү камнап ап, бүдүрүкчүлүг ажылды кылган-дыр. Аът 500 рубльди, 9 хонукту ажыр чарып карылгалыг ажилдаан-дыр. Моон алгаш көөргө, техниканың ажил-амыдыралга кайы хире ажыктыг көстүп кээр. Аъттың күжүн 10 чыл ажыглаар болгай, а чаа машинаны камныг эдилээр болза, чеже-чеже бүдүрүкчүлүг ажилдар кылып ажыын көөр-дүр бис. Ооң үнезин кижии санап четпес.

Амгы эртем-техника сайзыраан, депшилгелиг үеде канчап ажыг деривисти төп эрткен, кул бооп чораан үевиңе хая көрнүп, сактып бодаар бис, хүндүлүг Б.Ооржак.

Чуртувусту уштап-баштап турар удуртукчуларымыс бистерниң чаагай амыдыралымыс дээш, чонга ажыктыг дөрт национал төлөвилелди ажилдап кылгаш, боттандырып эгелзэн. Оларның бирээзи «АҮК-тү хөгжүдери» төлөвилел көдээ ажил-агыйны сайзырадыр дээш чоруттунуп турары ол-ла болгай. Ону боттандыраары ам чүгө боттарымыстан улуг хамааржыр. Чүңү күзээр болдур, ону кылырыңа күрүне харам чокка акша-биле дузалап, деткимчени көргүзүп турар-дыр. Ону боттандыраар дээш, бурунгаар хөгжүлдө, чаагай чуртталга дээр кижилер ажыын көрүп, амыдыралын экижидер дээш туржуп турлар. Бистиң мурнувуста эргиниң чыдып калган үези эвес, чаа көрүш, чаартылга, эртем-билиг уткуп ап турарын утпаалыңар, чонум.

Хүндүлүг Б.Ооржак, Силерниң материалыңарны номчааш, огулуг харыны Чазак эвес, чон бээр-дир деп түңнелге келгеш, харылап турарым бо. Номчуп, эки хандыр сайгарып, эргиниң ол сиңип калган, эрткен үелерде ажыглап чораан, көргөңер дериг-херекселдер амгы чогаадыкчы, эртем-билигил үеде таарышпас дээрзин сагындырып, материалымын төндүрөй.

Сарыг-оол САНЧЫ.

Кызыл хоорай.

ОШАЧКИ дыңнадып тур

БУРУУЛУГНУ ЫЯАП-ЛА ТЫВАР

Автотранспорт четкизиниң шапкын сайзыралы, автотранспорттун көвүдээни-биле чергелештир орук шимчээшкениниң киржикчилериниң саны чыл келген тудум-на көвүдөп турар. Мооң-биле холбаштыр орук шимчээшкениниң айыыл чок чоруун хандыраары, хамаатыларның амыдыралын база кадыын камгалаары кончуг чугула айтырыгың бижээни болу берген.

Кандыг-даа орук-транспорт озал-ондаан истээрде хамыктың мурнунда буруулуг кижини тодарадыр чугула. Озал-ондак кылган чолаачыларның чамдыкта дээр бээр-биле бо ажил элзэн нарын болуп турар. КАИ ажилдакчылары оларны дилеп тывар, буруузуң илередир

дээш хынамчалыг истелге ажылын чорудуп турарлар. Чижээ, 2007 чылдың февраль 16-да кезээкиниң 8 шакта Кызылдың Оюн Күрседи—Чүлдүм кудумчузуңуң белдинге чадаг кижини автомашина тавараан. Озал-ондактың түңнелинде ол кижии амытынындан чарылган. Чадаг кижини тавараан

машинаның чолаачызы дээр берген. Буруулуг кижини база автомашинаны дилеп-тывар дээштиг хемчеглери КАИ ажилдакчылары чорудуп тургаш, февраль 19-та буруулуг чолаачыны болгаш автомашинаны тыпкан.

2006 чылдың дургузунда 278 чолаачы орук-транспорт озал-ондаа болган черлерден дескен. Оларның 201-ин КАИ ажилдакчылары тыпкан.

Россия Федерациязының Административтиг корум-чурум үрээшкениниң дугайында хоойлузуңуң 12.27 чүүлүнүң 2 кезээ-биле чолаачы кижии орук шимчээшкениниң дүрүмнерин хажыдып, орук озал-ондаа болган черден (аңаа киржикчи болган таварылгада) дескенде күш-ажыл төлөвириниң ондан он беш эң биче хемчээли-биле торгадыр, азы чолаачы эргезин 6 айдан бир чыл чедир казыдар, 15 хонукта хоругдадыр.

Чадаг кижилерни автомашина-биле та-

варааш, азы үстүргеш, дээр берген таварылгалар эвээш эвес болуп турар. Кемдээр кижиге дүрген эмчи дузанын чедирер тургаш, кижиниң амы-тынынга айыылдыг болуп турда, оон дескен чолаачыны хоойлу езугаар 3 чыл чедир хосталганын казып шиңдер.

Бир эвес силер орук-транспорт озал-ондаан көргөн, ол черден дээр берген чолаачыны таныыр, овор-хевирин билер, машинаның дугаарын көргөн болзунарза, база КАИ ажилдакчыларының хөдөлишкенини шын, азы шын эвес деп бодазыңарза ОШАЧКИ-ниң 3-69-15 «бүзүрел», дежурный кезээниң 3-68-11 телефонунче долгал көрүңер.

О.ЧАМБЯН,

ТР-ниң ИХЯ-зының ОШАЧКИ-ниң суртаал талазы-биле инспектору, милицияның улуг лейтенантызы.

Чүглө чүс чылдарның эвес, а муң чылдарның белдир-лешкээ делегей ниитилелинде улуг өскерлишкиннерниң, чаартылгаларның үези болуп турар. Чурттуң сайзыралы, бурунгаар базымы кижиниң, ниитилелдиң интеллектуалдыг билиг, деңнелинде, культуразындан, сагыш-сеткил кадыкшылындан кол илереттинер деп чүве улам тодаргай апарган. Ынчангаш ЮНЕСКО-нуң XXI чүс чылды өөрөдөлгөнүң, эртемниң чүс чылы кылдыр чарлааны база таварылга эвес.

Бурятияның күрүне университети 1932 чылда Иркутскиниң педагогик институтунуң бурят-моол салбырының баазазынга үндөилетинип тургустунган. 1958 чылда баштайгы бурят эртем кандидаты Доржи Банзаровтуң адын эдилээн Бурят-Моол күрүне-ниң педагогик институту Бурятияның күрүне-ниң педагогика институту кылдыр эде адаттырган. Амгы Бурятияның күрүне университети БКПИ-ниң база Новосибирскиниң күрүне университетиниң баазазынга 1995 чылда тургустунган.

Чүглө дөрт факультеттен төөгүзүн эгелээн бо университетте амгы хүннерде 4 институт, 13 факультет, 2 колледж база 3 филиал хаара туттунган. Педагогика институту, математика болгаш информатика институту, национал-гуманитарлыг институт база экология институту ажил-чорудулгазын уламчылап турар. Факультеттер аразындан физикатехниктиг факультетти, медицина база Чөөн чүк факультеттерин онзаллап демдегеп болур. Физикатехниктиг факультеттиң ажылы амгы инновация технологияларын, астрофизиканы ханы өөредиринче угланганы-биле онзагай. Факультетте Сибирь девискээринде эң-не улуг кылдыр санаттырып турар сылдыстар телескопу тургустунган астрономиктиг обсерватория ажилдап турар.

Медицина факультетинче 10 аңгы кафедра кирип турар. База ол ышкаш интернатура, ординатура болгаш 9 аңгы специализацияның аспирантуразы ында ажытылган. Бо факультеттиң бир угланышкыны – Чөөн чүк медициназынга даянып, ажилдарны эгелеп турары солун. Тибет медицинаның «Чжуд-ши» деп каноннуг удуртулгазы бир-ле дугаар орус дылче очулдуртунган тибет медицинаның чаңылчаан эмнээшкни аргаларын хереглээриниң механизминер тодарадып турар. Студентилер факультетте ажыттылган Чөөн чүк медициназының төвүнде практика-лабораторлу кичээлдерни эрттирип турарлар.

База ол ышкаш тыва абитуриентилерниң сонуургалын оттуруп турар факультеттериниң санынче Чөөн чүк факультетти кирер. Бо факультеттиң студентилери кыдат, моол, япон дээн ышкаш Чөөн чүк чоннарының чүглө дылдарын өөренири-биле кызыгаарланмай, ук чурттарның төөгү, литература, этнографиязын база шингээдип турарлар.

БКУ-нуң бут кырында бьжыкы-биле туруп, Россияның классиктиг университеттериниң одуруунда бодунуң туржун тыпканы университеттиң бурунгаар сайзыралын, регионнуң эртем, өөрөдөлгө төвү болур тодаргай угланышкыныг ажилдап турарын херечилээр. Университет Усть-Орда Бурят автономнуг округта Боханниң педучилищезиниң баазазынга тургустунган филиалды (1999 чылдан тура), Ага Бурят автономнуг округта (2004) база Моолдуң Улан-Батор хоорайда (2000) бодунуң тус-тус филиалдарын ажиткан.

Ниитизи-биле Бурятияның күрүне университетинде 12 муң хире студент дээди эртемниң 43 аңгы мергежилинде өөренип турар. А кадрларга хамаарыштыр алырга, чаңгыс университетте 167 эртем докторлары база 550 эртем кандидаттары ажилдап турар дээрле, дээди өөрөдөлгө чериниң башкылашкын системазының бьжыг белеткелдин, бедик деңнелдин херечилеп турары ол.

Кандыг-даа өөрөдөлгө чериниң сайзыраарына кол тепкиштерниң бирээзи – өске универ-

БКУ-нуң ректору В.С.Калмыков Моолдуң Президентизи Н.Энхбаяр-биле

ситеттер, өөрөдөлгө черлери-биле бьжыг харылзаа, кады ажилда-жилганы чорудары деп БКУ-нуң ректору, педагогика эртемнериниң доктору, профессор, РАО-нуң корреспондент-кежигүнү Степан Владимирович Калмыков онзаллап демдегеп турар. БКУ Кыдат, Иштики Моол, Швейцария, Турция, Австрия, Франция, Япония, Корея, Моол дээн ышкаш даштыкы күрүнелерниң университеттери-биле дугуржулга езугаар ажилдап турар. Ылангаш Чөөн чүк факультетиниң студентилериниң практикаларын эрттиреринге Кыдат, Моолдуң университеттери улуг киржилгелиг. Оон аңгыда БКУ-нуң ректору – Көрей Республиканың Хүндүлүг консулу С.В. Калмыковтуң санап турары-биле Сибирьниң, Төп Азияның университеттери эгин кожа ажилда-ажылгалыг болур ужурлуг. Ынчангаш БКУ Иркутскиниң күрүне университетинде, Забайкальскиниң күрүне-ниң педагогика университети, Читаның, Якутскиниң, Тываның, Новосибирск, Томскиниң күрүне университеттери-биле харылзааны чылдан чылче делгемчидип олурар. А үстүнде адаттылган күрүнелерниң хамаатылары база бо университетте билиг чедип өөренип, ол ышкаш аңгы-аңгы дээди өөрөдөлгө черлериниң башкылары чалалга-дугуржулга езугаар БКУ-да ажилдап турарлар. А Тыва Республиканың ниитизи-биле 58 студент Бурятияның күрүне университетинде (физикатехниктиг факультетте, филология, Чөөн чүк, биология-география, төөгү, экономика, башкарылга, күш-культура база юридиктиг факультеттер болгаш ө.д.) өөренип турар.

Университеттер аразында кады ажилдажылга чорудар талазы-биле национал-гуманитарлыг институт база эвээш эвес хемчеглерни чорудуп келген. Институттуң директору, педагогика эртемнериниң кандидаты доцент Людмила Самсонова Васильева – ажилына бердинген, арга-дуржулгалыг удурткучуларын бирээзи. «Чоннуң алыс үндезин этниктиг менталитетин камгалап, аныяк-өскөнниң хамааты туржун, көрүжүн сайзырадыры институттуң кылып чорудуп турар ажилдарының кол дөзү болур ужурлуг» — деп, директор санап турар.

Национал-гуманитарлыг институт бурят филология факультетиниң өзээнге 2002 чылда тургустунган. Бурят дыл, литература, эвенк дыл, литература, моол болгаш англи дыл, орус дыл, литература немелде мергежилдик төрээни дыл деп мергежилдерге дээди эртемниг башкыларны мында белеткеп турар. Институт куль-

УНИВЕРСИТЕТ — НИИТИЛЕЛДИҢ КОЛ ДАРГАНЫ

ажыттылган турган болза амгы хүннерде 35 аңгы эртем мергежилдеринде ниитизи-биле 400 ажыг аспирант хүндүсү база бот-өөредилгениң салбырларында бүрүткеттинген. Оон аңгыда он ийи докторант эртем ажылын кылып чорудуп турар.

«10 чыл бурунгаар Томскиниң күрүне университетинде 11 доктор диссертациязының чөвүлели ажилдап турарын көргөш, дыка кайгап, магадаан мен. Ынчан меңээ ол болдунмас ышкаш сагындырган, чүге дээр биске чүглө ийи-ле диссертация чөвүлели турган болгай» — деп, ректор В.С. Калмыков сактып чугаалады. Ынчалза-даа, шынап-ла, ректорнуң «кажан коллективке сорулга, эп-дем, бурунгаар чүткүл турда, чүнү-даа чедип ал болур» дээр ышкаш амгы үеде Бурятияның күрүне университетиниң бодунда ол хире санныг доктор чөвүлели ажилдап турар. Чижээлээрге, оларның аразындан философия, социология, политология эртемнеринге доктор чөвүлели 173 кандидат база доктор диссертацияларына камгалалды эрттирген. Төөгү эртемнеринге доктор чөвүлели 100 ажыг эртем кандидаттарын, экология эртемнериниң доктор чөвүлели база ол хире эртемденнерни ажилдап келген үезиниң дургузунда үндүргөн.

Университет ажилдакчыларының эртем шинчилелдеринге улуг деткимчени көргүзүп, чыл санында 15 аңгы эртем төлөвилелдерин сайзырадыр сорулгалыг грантыларга конкурсту чарлап турар.

Профессор С.Ж.Балданов аспирантылары-биле консультация цезинде

Дээди өөрөдөлгө чери эртемниң, культураның көскү төвү болганда, университет үргүлчү республика, регион база делегей чергелиг эртем-практиктиг конференцияларны эрттирип турар. Чижээлээрге, 2002 чылда «Чингисхан болгаш Евразия чоннарының салым-чолу» деп делегей чергелиг конференцияга Россия, Япония, Корея, Моол, Казахстан, Кыдатан ниитизи-биле 150 эртем дыңнадылгалы кылдылган. Университеттиң биология-география факультетинде 1993-1998 чылдарда Чөөн Саянның база Икатск девискээрлеринге улуг экспедицияларны кылып чоруткан. Биология эртемнериниң докторлары, профессорлар Б.Б. Намзалов, Ц.З. Доржиевтиң БКУ-нуң эртем сайзыралына кириген үлүг-хуузу улуг. Ол ышкаш Д.А. Могнонов (химия эртемнериниң доктору), И.И. Осинский (философия эртемн. докт.), Т.Т. Тайсаев (география эртемн. докт.), С.И. Гармаева (филология эртемн. докт.), Л.Л. Абаева (төөгү эртемн. докт.), Г.Ц. Молонов (педагогика эртемн. докт.) болгаш өскелер-даа – БКУ-нуң хүндүлүг

профессорлары.

Бурятияның күрүне университетинде аңгы-аңгы угланышкынарлыг эртем лабораториялары, школалар ажилдап турар. Оларның аразындан филология эртемнериниң доктору, профессор, Сонгу Форумнуң Бүгү-делегей Академиязының академиги Саян Жимбеевич Балдановтуң удурткан эртем лабораториязын онзаллап демдегеп болур. Трансконтиненталдыг этнокультурлуг харылзаалар айтырылгаларын шинчилээр лаборатория үш аңгы угланышкыны-биле ажилдап турар: «Сибирь – чаңгыс аай фольклор-литературлуг полиэтниктиг девискээр»; «Буряттарның аас болгаш бижимел уран чүүлү – моол дылдыг чоннарының культуразының бир кезин» база «Төрөл чоннар болгаш төрөл культуралар (индейлер болгаш буряттар)». Лабораторияның шинчилел ажилдарының угланышкыны Сибирьниң национал литератураларын чаа, аныяк бижиктиг литературалар кылдыр көөр принциптен чайлап, а чүс-чүс чылдардан дамчып келген чоннуң аас уран чүүлүнүн эстетиктиг үндөинеринден дазылданган чаңгыс аай чечен литературлуг полиэтниктиг система кылдыр көрүп турары регионалдыг литература шинчилээр эртемге чаа көрүштү берип турар. Дөрт монографияның автору, профессор С.Ж. Балданов 25 кижини составтыг Эртем лабораториязынче Бурят, Тыва Республикалардан, Моолдан база Чита облазындан эртем ажилдакчылары, аспирантыларын удуртуп ажил-биле чергелештир Кыдат, Моолче база Кызыл, Якутск, Чита

хоорайларга чалалга езугаар лекцияларны доктаамал номчуп турар. Ынчангаш амгы Россияда классиктиг университет – ниитилелдиң кол дарганы, эртемниң, культураның кол оода, төвү болур ужурлуг деп бадыткалды БКУ-нуң ажил-чорудуу, угланышкыны, сорулгалары херечилеп турар деп болур. Университеттиң ректору С.В. Калмыковтуң даянып турары «Төп Азияның чоннары үндөининде чаңгыс чон турган» деп бадыткал алыс дестүг. Ынчангаш ректорнуң БКУ-нуң ажилдакчыларының мурнундан Сагаалган (бурят дылда – Шагаа) – Чаа үнүп келген Кызыл Хаван чылы-биле Тываның күрүне университетиниң коллективинге чедирген байырын база ТываКУ, БКУ-нуң аразында кады ажилдажылга келир үеде ам-даа бүдүрүкчүлүг болур болзун дээн күзээшкенин дамчыдып олур бис.

Тайгана ОЧУР, аспирант, БКУ-нуң НГИ-ниң Эртем чөвүлелиниң аспирантылар мурнундан кежигүнү.

ТУРА-СОРУКТУГ ТУДУГЖУ

Кем-херек үүлгедии, ооң ялазы

«КӨЗЕНЕКТЕ» ЭЗИР

Бойдустан хосталгага ынак чоргаар кужу эзир дугайында эвес, хоойлуга чагыртпас 37 харлыг хамааты Петр Орелдун дугайында чугаалажылыңар. Ону шыңгы чурумнуг колонияга эрттирер кылдыр ийи чыл чартык хуусаада хосталгазын казып шииткен.

Каа-Хем кожуунун Кундустуг сурунун чурттакчызы Петр Орелдун өске кижиниң өнчү-хөреңгизин чагыды-биле оорлааны дээш 2004 чылдың май 12-де Приморск крайның Спасск районунун суду үш чыл хуусаалыг хосталгазын казып шииткен. Улгерлиг корум-чуруму дээш 1 чыл 4 ай эрте хосталып үнгеш, Орел Кызыл хоорайның Ровенская кудумчузунда бир бажыңга чурттай берген.

Эрткен чылдың июнь 4-те Улуг-Хемниң солагай талазында эжиниң дачазыңга чурттап тургаш, өңүг демир кескиндилери чырын шиитпирлеп алгаш, бир бажыңның сонга рамаларын ужулгаш, ак демир сакпыңны, сес метр кабельди, 30 метр электри удазынын оорлап алган. Дача эезинге чедирген когаралы 750 рубль болган. Кызыл хоорай судунун шииткели шыңгы болгаш шын

болган. Мурнунда чедир олурбаан хуусаази-биле катый Петр Орелдун 2 чыл 6 ай хуусаада шииткеш, ону шыңгы чурумнуг колонияга эрттирерин шиитпирлээн.

Судтун шииткели ындыг шыңгы болурун ол манаваан. Ынчангаш Орел ТР-ниң Дээди судунче хомудал билдиришкини кирирген. ТР-ниң Дээди судунун кем-херектер талазы-биле суд коллегиязы шииткелиди солуур дугайында дилээн шииттирген кижиниң тайылбырын, судьяның илеткелин, ТР-ниң прокуратуразының килдис улуг прокурору М.Сундуйнун шииткелиди хевээр аттырарын саналдаанын дыңнаан. Кем-херекти кончуг кичээңгейлиг өөренип көргөш, судтун шииткелин хевээр арттырган, шииттирген кижиниң хомудалын хандырбаан.

ТР-ниң прокуратуразының парлалга албаны.

ДЫЦНАДЫП ТУР

Электри энергиязын садарының талазы-биле ажилчорудулганы РФ-тиң күштүг бооп турар хоойлужудулгазын дүүштүр тургузары-биле электри энергиязын садарының талазы-биле бүгү эргелер болгаш хүлээлгелер «Тывазэнерго» ААН-ден катап тургустунган «Тывазнегосбыт» ААН-че шилчири.

Хууда сайгарлыкчылар болгаш юридиктиг эргелиг кижилер электри хандырылганын үзүктелдирбес дээр болза, таланы солуурунун дугайында чөпшээржилгеге атты 2007 чылдың апрель 1-ге чедир салырын «Тывазэнерго» ААН дыцнадып тур.

Харылзажыр адрес:

Энергосбыт, Заводская, 2 а, кабинет № 40, телефон 5-48-89.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим, ынак уруувус, дунмавыс, ийи уруунун эргелиг ынак авазы, эш-өөрүнүн идегелдиг, бүзүрелдиг эжи, кайгамчык чазык-чараш аажы-чангыг, хүндүлээчел, биче сеткилдиг, ажил-ишчи, кызымаккай тура-соруктуг чораан **Баяна Бараатовна ДЕЛЕГ-ООЛ** Томск хоорайга медфармколледжиниң ийиги курузунун студентизи тургаш, берге аарыгының аспаанче киргеш, аныяк-чалыы назынында бо кайгамчыктыг чырык өртемчейден чарлып чорутту.

Бистин уруувусту, дунмавысты, уругларының эргим авазын сөөлгү орукче үдээринге канчаар-даа аажок биске дузалап, бистиң ажыг-шүжүүвүстү денге үлешкен чонувуска, Танды кожуунун чагырга коллективинге, Бай-Хаак суурда чурттап чоруур уруувус, күдээвис Сайлаң, Славаның эш-өөрүңге, Улуг-Хем кожуунун Шагаан-Арыг хоорайда дунмаларывыс Херем-оол Семенович Ховалыгга, Маадыр Мартович Кырлыг-Карага четтирдис. Ол ышкаш Хайыракан сумуда кудаларывыс Чондановтарның өг-бүлезинге, Бай-Тайга кожуунун Бай-Тал ортумак школазының коллективинге, «Бай-Тал» КУБ-ка, ооң директору К.Н.Кочал-оолга, ол суму чагыргазыңга, эмнелге болгаш культура ажилдакчыларыңга, сумунун чонунга, ында төрелдеривиске, дунмавыстың чаңгысклассчы эш-өөрүңге, Барыын-Хемчик кожуунда Эрги-Барлык сумузунда, Ак-Довурак хоорайда, Кызыл-Мажалыкта чок төрелдеривиске, Кызыл хоорайда дунмаларывыс Азиянага, Чиңгиске, Лилия Оолаковнага канчаар-даа аажок кызыгаар чок четтиргенивисти илередип, черге чедир мөгейдивис.

Хүндүктел-биле,

ада-иези, уруглары, оолдары, оларның хөй санныг ажы-төлү.

Эргим, ынак дунмам БАЯНУШКАГА

Мээң дунмам чоруй барбаан...
Бистиң ам-даа ававыста.
Мунгараванар, ыглашпаңар деп,
Бисти чагып-сургап чору.
Мээң дунмам чоруй барбаан...
Мунгаралдан, кударалдан
Бисти өөртүп каттыртыптар
Баштак чаңын база салбаан.
Мээң дунмам чиде бербээн...
Сонгаар ырак хоорайында
Студент чараш кыс бооп,

Сорунзалыг өөренимшаан.
Мээң дунмам чиде бербээн...
Ажы-төлүн аажок чагып,
Айыыл-халап, бергелерден
Мурнун дозуп көрүп чоруур.
Мээң дунмам ис чөп читпес...
Мынча көвей төрөл чондан
Бичи ынай Баяна бооп
Бодарап кээр үези кээр!
Любовь ДЕЛЕГ-ООЛ.
Бай-Тал суур. 26.01.07 ч.

музейиниң тудуун эгезинден тура тудуп киргеш, ажылгалга киригенер. Музей тудуу элээн нарын-даа болган болза, тудугжуларның мергежили бедик болганындан улуг бергедээшкиннерге таварышпааннар.

Ам бо хүннерде Владимир Окчаевичиниң бригадасы Кызыл хоорайның Южный микрорайонда универсал спорт комплекзиниң тудуунда ажилдап туралар. Бо дээрге, Тывада хамаанчок, Сибирьде эң нарын тудугларның бирээзинге хамааржыр. Тудугнун техниктиг конструкциязы элээн нарын болурга, бедик мергежилдиг ажилчыннарлыг бригаданы ында салганы таварылга эвес.

Владимир Окчаевичиниң өскөн-төрээн чери салым-чаянныг ус-шевер кижилерниң чурту — Бай-Тайганың Көөп-Сөөк. Ынчангаш оон бедик мергежилдиг дашчы болганы база-ла таварылга эвес. Ол бо чылдың март 11-де 50 харлаар. Кызыл хоорайның өзүп сайзыраарыңга төлөттиг үлүг-хуузун кирип чоруур Салчактарның ажилчын өг-бүлезинге аас-кежики, быжыг кадыкшылды, күш-ажылчы чедишккиннерни солунунун номчукчуларының мурнундан күзеп каалыңар.

Сергей ХЕРТЕК.

Түмен ТАКТАЛДЫҢ чураан чуруу.

БОРАШТАЙ ХЕЛИЦНИҢ ЧУГААЗЫ

Чаа чыл бүдүүзүнде Бай-Тайганың Кызыл-Даг чурттуг төрелим Серен-Чимит Куулар аалдап чорду. Амыр-менди солчуп, дөргүл-төрелдеривисти, чер-чурттувусту сактып чугаалажып, хөөрештивис. Ооң уруглары Кызылда чурттап турар чүве. Мени аарып кыдар деп дыңнааш, мээң байдалым айтырып, кирип келген ол. Ооң кол сорулгазы — Арат шөлүнде Хүртү долгап алыр дээш келгенин чугаалап олурду.

Боду бо чылын 78 харлаар, назы-хары дөгү-даа берген болза, адак-бышкаа чиик, чүгле кулаа дыкала кадыг апарган чорду ийин. Менден бир хар улуула шын. Ооң иези мээң даай-авам болур, адазы — Сортай-оол Куулар, мээң улуг честем-дир. Ол честемниң кады төрээнери дөрт алышкы чораан: Маадыр-оол, Сортай-оол, Чымба, Шыырап деп.

Чымба Куулар Моолда Улястайга үш чыл өөрөңгөш келгеш, Көп-Сөөк хүрээзинге ажилдап турган элээн шыырак хелиң чораан болуп турар. Ол Бораштай хелиң деп шолалыг чораан. Шыырап Куулар артист Салык-оолдун ачазы чүве. Ынчангы Көп-Сөөк хүрээзин Кыдаттан чаладып келген ламаның дузазы-биле 1857 чылда туткан болуп турар. Сөөлүнде революция үезинде, 30 чылдарда Көп-Сөөк хүрээзин өрттедикеш, шажын-чүдүлгени хоруп каанынга Бораштай хелиң кончуг-ла хомудаар чораан кижидир. Ынчалза-даа чон ону утпаан, хүндүлээр, бүдүү чалап алыр турган. Ынчангаш ооң ажылы чажыт байдалче кирген-дир.

Бичи Серен улаан булуңга (эге школага) өөренип тургаш, мал-маган ажылыңче чартыккаш, чай чок болу бергеш, өөредилгезин ара каапкаш, школа дооспаан мен деп чугаалап олурду. Солун-сеткүүлге чүве-даа бижири хире эвес кижидир мен, мээң Бораштай хелиң дугайында чугаамны солунга бижип көрөм, дунмам, деп дилег-даа кылыр кижидир болду. Акым Бораштай хелиң-биле чок чурттап өскөн кижидир мен, ооң шажын өөрединиң дугайында чугаазын дыңнап, сонуургап, ону сагып өскеним-не шын чүве диди.

Бораштай хелиңниң чугаазының утказы мындыг: нам дүжер үе келир, бүгү чүве катап эглип келир эвеспе, ону бис улуг назылай берген улус көрбес бис, силер көрө бээр силер — дээн. Буян баксыраар үе

келир, кижилер аразында сөглежир, өлүржүр, адазы оглунче, оглу адазынче ок-бижек арныр апаар, хап чүкүтөп алган кижилер көстүп келир. Ону Шамба дайының эгези-даа дээн ышкаш болган. Чогум Шамба дайыны деп чүл деп чүвени билбейн барган мен, билип чадап каан мен деп минниң чугаалаар кижидир болду.

Бораштай хелиңниң чугаазы-биле алырга, айт-шары демир аът-биле солчур, дээрге демир-дес ужуп турар апаар, кургаг ховудан суг үнер, делегейни демир кур куржаптар үе келир. Кижиди назыны кыскалаар, оон дурт-сыны чорза-чорза, кыры турду дег чолдак апаар. Ол үениң келири ырак. Кажан кожанның кулааның бажында кара чери (дүктери) чиде бээрге, ол үе келир. Делегейге үш халап болур: баштай хат халавы, ооң соонда өрт халавы, адак сөөлүнде суг халавы. Чүү-даа артпас. Ол халаптардан арканнарга чаа үе-шаг эгелээр деп чугаалаан дээр.

Бораштай хелиң кижиди дыңнагыр болур, хүндүлээчел, ак сеткилдиг, дузаарга болур, харам болбас, кижиди холу куруглатпас чор деп чагып чораан.

Серен шеригге бодунун ыдыктыг хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип, 5 чыл тепсээш, келген кижиди. Ол сапер деп тускай шериг мергежилдиг чораан. Ооң командирлери шеригге артып каарын сүмелеп дилээрге, Серен 5 чыл хуусаалыг керээ чарып алгаш, 2 чыл эрткенде, чер-чуртун, чонун сагынгаш, хуусаазы төнмээнде, халажып чанып келген болуп турар. Амгы үеде Серен шажын-чүдүлгениң катап эглип келгенинге таарзынып, улуг өгбезиниң сөзү шын болган деп бодап, бүзүрөп чоруур ирей болду.

Амгы үеде демир аът дээрге, автомашина, дээрде демир-дес — ужар-хеме, кургаг ховуда — кудук, делегейде демир кур — демир-орук четкизи деп даап болур-дур.

Амгы үеде кижиди төрөлгетени агаар-бойдуска, хөрзүңге, океан-далайга багай салдар чедирип турар апарганындан хат-шуурган болуп, үер-чайык саны көвүдөп турар апарган-на болгай. Кижиди төрөлгетенин улуг шылгалдалар ам-даа манап турар-дыр.

Акым Серен-Чимиттиң Бораштай хелиң дугайында чугаазын допчулап бижидим.

Арбычыга ДАРЖАА.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун орадакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредитге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09, 1-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 9470. Чагыт 29.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетиниин-Кравченко, 1). Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харышпаар.

ШЫН
e-mail: shyn@tuvu.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.